

Бригада у офанзиви 29. херцеговачке НОУ дивизије за ослобођење Херцеговине у јесен 1944. године

Борбе Бригаде у јесен 1944. године

Крајем љета 1944. године сазрели су услови да се приступи коначном ослобођењу Херцеговине. Због пораза на источном фронту, приближавања совјетских јединица румунско-југословенској граници и брзог развоја догађаја у Србији, гдје су јединице НОВЈ незадрживо надирале према Београду и у сусрет Црвеној армији, било је потребно упутити нове њемачке снаге у Србију. Зато је и прекинута офанзивна операција »Рибецал«, па је њемачка команда своје двије елитне дивизије - 1. брдску и 7. СС »Принц Еуген« - могла да упуту у Србију. На другој страни, требало је ојачати одбрану јадранске обале, гдје је непријатељ очекивао савезничко искрцавање. Пошто више нису располагали великим оперативним резервама, њемачка команда је морала да своје снаге повуче из утврђених гарнизона, што је довело до њиховог слабљења у Црној Гори и Босни и Херцеговини, а самим тим и до стварања повољнијих услова за нове офанзивне операције јединица НОВЈ. Тако је било и у Херцеговини, гдје су јединице 29. дивизије пожуриле да што прије и што боље искористе ту ситуацију. Тиме је почело ослобађање градова у Херцеговини, најприје Гацка, Билеће и Требиња, и стварање нових потпуно слободних територија у Херцеговини, што је опет довело до новог полета народноослободилачке борбе и попуне јединица 29. дивизије новим борцима. Све је то водило продубљивању кризе код непријатеља и у њиховим војним формацијама, па и код четника, који су на операЦијском подручју 29. дивизије били десна рука окупатору у борби против јединица НОВЈ. Од свих њемачких савезника »посебно, својом жилавошћу, истицали су се херцеговачки четници« који су »испод скаута нацистичког окупатора вјешто заслијепљивали један дио српског становништва и држали га на путу непријатељства или пасивности према народноослободилачком покрету. Постулати њихове политике и пропаганде били су засновани на увјеравању да су западни савезници гаранција њихове коначне побједе и опстанка српског народа и да се треба само одржати до њиховог неминуовног искрцавања и повратка краља Петра II у земљу. Таквим освјетљавањем догађаја тумачили су и Споразум Тито-Шубашић као игру Савезника за њихово брже и лакше пристизање на југословенско поднебље.«¹⁶² Требало је, да прође септембар па да омасовљавање јединица 29. дивизије и 12. бригаде, почне бржим темпом. Ако се успоређи бројно стање 12. бригаде од 1. августа са стањем 30. септембра 1944. године види се да је мобилизација нових бораца у 12.

¹⁶²) Данило Комненовић и Мухарем Креео, н. дј., стр. 332.

бригаду ишла врло тешко. То потврђује и податак да је Бригада 1. августа бројала укупно 509 бораца (од тога 22 жене),¹⁶³⁾ а два мјесеца касније - 30. септембра, само незнатно више - 551 борца (31 жена).¹⁶⁴⁾ У ствари, тек након разбијања четничке Групе јуришних корпуса, ослобађања Билеће и Требиња, почетком октобра 1944. и позива председника Националног комитета ослобођења Југославије и врховног команданта НОВ и ПОЈ Јосипа Броза Тита, од 30. августа 1944. године, за добровољно прелажење припадника непријатељских јединица у редове НОВ и ПОЈ, као и наређења од 12. септембра 1944. године о поступку с лицима која до 15. септембра 1944. године добровољно ступе у редове НОВ и ПОЈ, може се говорити о мобилизацији у правом смислу ријечи.

Учешће бригаде у разбијању групе четничких корпуса и ослобођење Билеће и Требиња

Знатан дио септембра 1944. године 12. бригада је провела на сектору Невесиња, затварајући и даље правце Невесиње-Дабар и Невесиње-Давидовићи, те ангажујући се на затварању правца од Невесиња према Гацку, које је 11. бригада ослободила 1/2. септембра 1944. године. Батаљони 12. бригаде налазили су се 1. септембра на правцу Слато-Рогаче-Цинова Махала, односно на простору одакле је било најпогодније не само затварати правце према Дабру и Давидовићима него и контролисати цијели простор Биограда и дијела Удрежња, са могућношћу дубљег упада према кланцу Бишина. Првог септембра у један сат ујутру око 300 четника покушало је да од Биограда на простору насеља Табаја-Муцаловићи окружи 1. батаљон бригаде.¹⁶⁵⁾ Вођена је кратка али тешка борба у којој је 1. батаљон, уз садејство 2. батаљона Бригаде, противнападом успио да протјера четнике према Невесињу. Четници су том приликом имали 3 мртва и 10 рањених, а у 1. батаљону су погинула 2 борца. Иначе, првих десетак дана септембра 12. бригада је на простору Невесиња активним присуством и тијесном координацијом са 11. и 13. бригадом на свом десном и лијевом крилу допринијела стабилизацији тог фронта, па самим тим и заштити Гацка и новоослобођене територије око њега. У оквиру тога, 2. батаљон је привремено отишао 3. септембра у састав 11. бригаде. У заповијести Штаба 11. бригаде, од 4. септембра, потчињеним јединицама за напад на Кулу Фазлагих, каже се да »2. батаљон 12. бригаде остаје и даље у Гацку, учествоваће у нападу на Кулу Фазлагих и о овоме добити специјалну заповијест.«¹⁶⁶⁾ Заједно са 1. и 4. батаљоном 11. бригаде и артиљеријским одјељењем 29. дивизије, 2. батаљон 12. бригаде ушао је у Кулу Фазлагих 4. септембра без борбе јер су »зликовци побјегли у Невесиње« док су »Куљани пристали да не дају отпор и да у потпуности приђу народноослободилачком покрету и да организују

¹⁶³⁾ Зборник НОР-а, том. IV, књ. 28, док. 3; Преглед бројног стања људства и наоружања 12. херцеговачке бригаде 1. августа 1944.

¹⁶⁴⁾ Зборник НОР-а том. IV, књ. 29, док. 142; Преглед бројног стања људства и наоружања 12. херцеговачке бригаде 30. септембра 1944.

¹⁶⁵⁾ Архив VII, рег. бр. 10-6, к. 1151/1; Релација Штаба 12. херцеговачке бригаде од 6. октобра 1944. Штабу 29. дивизије о раду и борбама у септембру 1944.

¹⁶⁶⁾ Зборник НОР-а, том IV, књ. 29, док. 34; Заповијест Штаба 11. херцеговачке бригаде од 4. септембра 1944. Штабовима потчињених јединица за напад на Кулу Фазлагих.

народну власт у Кули.»¹⁶⁷⁾ У састав своје бригаде 2. батаљон се вратио 5. септембра. Дванаеста бригада је 4. септембра извела акцију чишћења простора Вјетрено-Ћелина-Крекавице-Будисавље од четника, протјеравши их у села Братач и Будисавље. У тој борби четници су имали 3 погинула и више рањених, а у Бригади су погинули референт санитета у 3. батаљону Милева Зотовић из села Домашева, Требиње и још један борац, а 2 борца су рањена. Послије те борбе батаљони Бригаде су се 4. септембра увече нашли на простору Рогаче-Горњи Дрежањ-Слато, гдје су остали и слjedeћа три дана, да би се 8. септембра помјерили на линију Слато-Рогаче-Подкула-Џинова Махала, са које су могли боље да организују евентуални напад на Невесиње. Тих дана вођене су појединачне борбе са мањим групама четника око Муцаловића, Доњег Дрежња и Вјетрене градине. У међувремену су у гарнизон у Невесиње, гдје се налазило око 500 војника 369. дивизије, пристигли четници избјегли из ослобођеног Гацка, као и бројне усташе из ослобођене Куле Фазлагих. На шири простор Невесиња пристигли су и четници из Санџака и источне Босне. Сви подаци којима је Бригада располагала говорили су о концентрацији јаким четничким снага, што је указивало на припрему нове офанзиве четника.

Наиме, радило се о посљедњем озбиљнијем покушају Драже Михаиловића да у Херцеговини и приобалном јадранском подручју, јужно од ушћа Неретве и у јужној Далмацији, измијени ситуацију у своју корист. Ради тога је Дража Михаиловић 18. јула 1944. у Рудом формирао Групу јуришних корпуса, с наміјером да тим снагама успостави и одржи мостобран на дубровачкој обали и ту сачека и прихвати искрцавање савезника. За команданта Групе јуришних корпуса постављен је мајор Војислав Лукачевић, до тада четнички командант Санџака. У току борбе против јединица НОВЈ и присталица НОП-а Лукачевић се истицао злочиначким методама, а предводио је четнике и приликом покоља муслиманског становништва у Санџаку. Имао је надимак »Рогљаш«, јер је симпатизере НОП-а рогљама прикивао за земљу. Преузимајући команду Групе јуришних корпуса, ЈЛукачевић је објавио формирање нове четничке организације која је требало да се ангажује на страни савезника када се искрцају на далматинску обалу и тим ангажовањем стекне статус независне антифашистичке организације и равноправно стане уз раме са народноослободилачким покретом. Та нова четничка организација названа је Независна група националног отпора југословенске војске у отаџбини или, краће. Независна група националног отпора. До ишчекиваног искрцавања савезника требало је све учинити да се у Херцеговини и приобалном јадранском подручју развију јединице НОВЈ, што је значило да развију јединице 29. ударне дивизије. Имајући то у виду Дража је наређивао:

»Мобилишите све снаге Херцеговине и наставите свим силама да тучете 29. дивизију која је сада усамљена. Врло је важно да што пре развијете 29. дивизију. Наш став је непромењен. . . Запамтите, главно је тући комунисте и то код вас у првом реду 29. дивизију, понављам 29. дивизију треба што пре разбити и уништити. . .«¹⁶⁸⁾

¹⁶⁷⁾ Зборник НОР-а том IV, кн>. 29. док. 34; Извјештај помоћника начелника Штаба 29. дивизије од 5. септембра 1944.

¹⁶⁸⁾ Архив VII, ЧА, БХ-В9229; Радио-депеша Драже Михаиловића, која је у цјелини цитирана у наређењу команданта четничког Невесињског корпуса од 5. септембра 1944.

Полазећи од тог наређења, Лукачевић је, по доласку на простор Невесиња, образовао Команду операција за Херцеговину и јужну Далмацију, којој се ставио на чело. Јединицама те команде Лукачевић је 9. септембра наредио општу офанзиву »за уништење 29. ударне дивизије«. Његова замисао била је да се 29. дивизија нападне са двије групације четника - са сјевера од Невесиња, Зеленгоре и Чемерна и са југа од Билеће, Корјенића и Грахова - и брзом операцијом разбије и уништи.

На правцу напада Лукачевићеве сјеверне групације нашла се 12. бригада. Група од око 200 четника упала је 9. септембра у села Подграђе и Шипачно ради мобилизације нових бораца и пљачке хране, али их је 4. батаљон Бригаде напао, убио 4 четника и цијелу групу потјерао према Рибарима и планини Бјеласници. У зору 10. септембра колона од око 750 санџачких четника Милешевског корпуса напала је 12. бригаду на линији Цинова Махала-Зајасен. Борба је потрајала цијели дан и четници су претрпјели велике губитке - 20 убијених и више рањених. Међу убијенима била су и 2 команданта батаљона, док је један командант батаљона рањен. У Бригади је погинула Вукосава Стијачић из села Добри Дуб, Требиње, референт санитета у 2. батаљону, а један борац је рањен. Четници су до краја дана одбачени у села Оцак и Братач. Милешевски корпус био је том борбом тако растројен да се више није појавио у сличној акцији. Бригада је остала на линији Рогач-Горњи Дрежањ-Подграђе-Црнче.

По наређењу Штаба 29. дивизије два батаљона 12. бригаде су 11. септембра привремено упућена на сјеверну страну комуникације Гацко-Невесиње као помоћ 11. бригади на коју је нападао четнички Босански јуришни корпус - друга колона Лукачевићеве сјеверне групације. Након пораза санџачких четника, 10. септембра, није више било озбиљнијих напада четничке Групе јуришних корпуса на 12. бригаду, која је то искористила да одржава континуитет својих напада на четнике и њихове групације на простору око Невесиња. Тиме је 12. бригада, доприносила даљем раслојавању четничких редова и опадању њиховог морала, олакшавајући тиме положај и борбе које су против Лукачевићеве сјеверне групације водиле 11. и 13. бригада. Дванаеста бригада се тако 12. септембра нашла на простору Подграђе-Љесков Дуб-Криводол-Дубљевићи, да би одатле, 13. септембра у 22 сата, кренула у гоњење четника према Невесињу и овладала простором Братач-Кифино Село-Плужине. У редовима четника нашли су се измијешани херцеговачки, босански и санџачки четници. Завладала је неизвјесност и неред, па су се четничке јединице послје напада 12. бригаде, у ноћи 14. септембра, разбјежале Невесињским пољем и почеле да одступају - једне према Дубравама и Стоцу, друге према Улогу, а треће према Коњицу. Бјежећи, четници су бацали оружје и опрему и остављали храну. Истог дана, у непосредној близини Невесиња, које је било сасвим окружено, убијена су два и рањена три легионара из гарнизона у Невесињу, а од четника је заплијењен митраљез, 2 тоне жита и брашна, 136 мина за тешки минобацач и друга опрема. Тиме је, 14. септембра, било очишћено цијело Невесињско поље и створена могућност потпуније опсаде гарнизона у Невесињу и напада на њега. Поражен не само на правцу 12. бригаде, него и на правцима које су држале 11. и 13. бригада, Лукачевић је напад сјеверне групације Групе јуришних корпуса доживио као крах, с намјером да се што прије пробије на југ, према јужној групацији четника, односно према јадран-

ској обали, гдје је по наређењу Драже Михаиловића требало извршити концентрацију четничких снага на линији од Неретве до Боке Которске, сачекати и прихватити очекивано искрцавање савезника. У том смислу је и Лукачевићева заповијест од 13. септембра, у којој наређује да се нападне јединице 29. ударне дивизије.¹⁶⁹ Тако је из Невесињског поља Лукачевић кренуо са око 2.000 четника Пљеваљске, Невесињске, Гатачке и Фочанске бригаде. Са том групом успио је да се пробије у јужну Херцеговину али је, након ослобођења Билећа, главног четничког бастиона у Херцеговини и ослобођења Требиња, морао брзо да крене назад, одакле је и дошао да би у другој половини октобра 1944, скоро без војске, стигао у Фочу. Његова се војска уз пут расула и повукла у своја села, изгинула или предала или пак приступила јединицама 29. дивизије.

Нешто послије поноћи 14/15. септембра 12. бригада је, заједно са снагама 13. бригаде, извршила препад на окружени гарнизон у Невесињу, али без успјеха. Њемачке снаге и милиција били су у граду добро утврђени, на прилазима одбрамбених упоришта поставили мине и 4 артиљеријска оруђа максимално користили. Свитање 15. септембра 12. бригада је дочекала на положајима Крекови-Кифино Село-Братач, док се 13. бригада налазила на линији Бабја глава (к. 1026) - Вилењак (к. 1212) - Бишина. Сљедећих неколико дана, односно до одласка са невестињског сектора 21. септембра, 12. бригада је била активна у Невесињском пољу и око Невесиња. Упоредо је водила борбе са четницима и са дијеловима посаде у Невесињу и околини. Док су се четници, углавном, разбјежали и склонили дубоко у шкрипове, тако да је Бригада контролисала цијело Невесињско поље, легионари су против јединица Бригаде, посебно оних које су држале окружење око невестињског гарнизона, користили артиљерију која је веома често тукла из Невесиња. Од артиљеријске ватре из Невесиња 16. септембра погинуо је један борац Бригаде, а двојица су рањена. Два дана касније, 18. септембра, у сукобу дијелова Бригаде са групом легионара која је из Невесиња пошла у плачку хране у селима непосредно око града, убијена су 3 непријатељска војника, а више их је рањено. Тако је завршен и покушај легионара да се 19. септембра пробију из града и повежу са посадом, у јачини од 95 војника, у Бишини. Том приликом заплијењен је један мотоцикл, 3 пушке и 300 метака.

Штаб 29. дивизије упутио је 20. септембра наређење да 12. бригада одмах крене са невестињског сектора и да се преко Дивина и Давидовића пребаци на простор планине Ситнице и села Звијерине, гдје је требало да нападне и растјера четнике под командом Бранка Милићевића, једног од билећких четничких команданата, који је на том терену вршио мобилизацију.¹⁷⁰ Чим су је смијениле јединице 11. бригаде према Невесињу, 12. бригада је 21. септембра, преко села Лукавац, кренула на извршење новог задатка. Истог дана њени батаљони зановишли су на правцу села Дивин-Давидовићи, одакле су 22. септембра стигли на простор Звијерина-Ситница-Крстаче. Пошто није дошла у додир с непријатељем, Бригада је без отпора запосјела линију Дубовац (к. 764) - Осоје - Тухор

¹⁶⁹> Архив VII, ЧА, ЦГ-В-1657; Заповијест Војислава Лукачевића, команданта четничке Групе јуришних корпуса од 13. септембра 1944.

¹⁷⁰> Зборник НОР-а, том IV, књ. 29, док. 98; Заповијест Штаба 29. дивизије од 21. септембра 1944. штабовима потчињених јединица за дејства на подручју Невесиња, Билеће и Стоца.

(к. 749) - Мантокит (к. 705). Четници из Билеће одмах су реаговали, па је група од око тридесетак њих покушала 23. септембра да са Водене градине овлада Тухором. Брзим противнападом дијелова Бригаде тај покушај је спријечен. Сличан покушај, али са далеко јачим снагама, четници су извели 24. септембра, напавши са око 200 бораца положаје 1. батаљона на линији Тухор-Мантокит. Истовремено је уследио и четнички напад на 2. батаљон на простору Влашка-Брани До. И тај напад је одбијен и четници су одбачени према Торићу и Чепелици. У суштини, долазак 12. бригаде на билећки сектор био је дио припрема за коначно ослобођење Билеће и ликвидирање тог најјачег четничког упоришта у Херцеговини. Част и обавеза да изврше тај веома важан задатак припала је 10. и 12. бригади. Штаб 29. дивизије дао је 24. септембра радиограмом сагласност Штабу 10. бригаде за напад на Билећу, а Штабу 12. бригаде, такође радиограмом, наредио је да садејствује у том нападу. У извјештају Штаба 29. дивизије о дејствима у августу и септембру 1944. године на подручју Херцеговине и ослобођењу Билећа, од 5. октобра, достављеном Штабу 2. ударног корпуса, речено је да је »ослобођење Билеће било за нас у Херцеговини од великог војничког значаја па се њеном ослобођењу морало приступити са (једним) добро израђеним и припремљеним планом . . .«

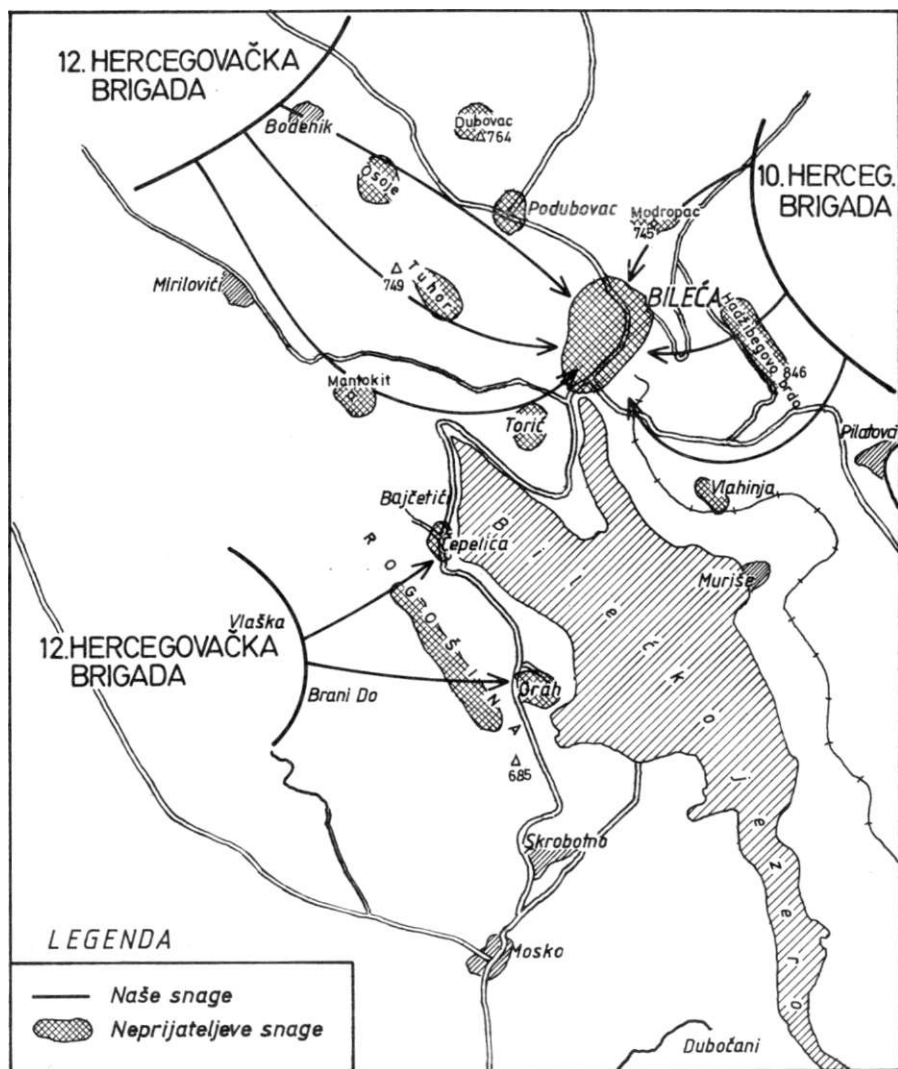
Даље се истиче да су »наши борци и руководиоци увидјели важност ослобођења Билеће, па су уложили сав труд, енергију и своју умјешност како би се ова велика битка што прије завршила у нашу корист. Било је појединих подвига, како од стране бораца тако и од стране руководиоца, који заслужују да се истакну на видно мјесто од стране наше врховне власти. Наша артиљерија је предано извршавала своје задатке, старајући се да борцима што више олакша напад и да непријатељу нанесе што више губитака. Артиљерија је поразно дејствовала (дјеловала) на четничке банде у граду јер је од артиљеријских зрна било много мртвих и рањених.«¹⁷¹

Пошто је 25. септембар прошао без борби и био испуњен посљедњим ужурбаним припремама за почетак напада на ову четничку тврђаву, нестрпљиво је ишчекиван 26. септембар кад су, прије свитања, 10. и 12. бригада имале да почну са првом етапом напада ради сламања спољне одбране Билеће.¹⁷² Најприје је требало све четнике стјерати у Билећу, па онда чврстим окружењем онемогућити сваку њихову везу са околином и тиме им онемогућити снабдијевање из околних села. У међувремену, требало их је сталним и упорним нападима исцрпити и потпуно сломити њихову одбрану. Десета бригада је 26. септембра ликвидирала четничку одбрану на Модропцу (к. 745), Влахињи и Хаџибеговом брду.¹⁷³ Дванаеста бригада је истог дана у трисата ујутру са 1, 3. и 4. батаљоном кренула у напад, док је њен 2. батаљон добио задатак да преко Рогошине (к. 685),

¹⁷¹) Зборник НОР-а, том IV, књ. 30, док. 22; Извјештај Штаба 29. дивизије од 5. октобра 1944. Штабу 2. ударног корпуса НОВЈ о дејствима у августу и септембру 1944. на подручју Херцеговине.

¹⁷²) Зборник НОР-а, том IV, књ. 29, док. 188; Заповијест Штаба 12. херцеговачке бригаде од 25. септембра 1944. штабовима потчињених јединица за савладавање четничких упоришта на прилазима Билећи.

¹⁷³) Зборник НОР-а, том IV, књ. 29, док. 177; Заповијест Штаба 10. херцеговачке бригаде од 25. септембра 1944. штабовима потчињених јединица за напад на Хаџибегово брдо, Влахињу и Модропац.

у правцу Ораха и Чепелице, бочио нападне четнике који се евентуално пробију из Билеће, у правцу села Мириловића, као и да помогне јединицама које су на простору Моска имале задатак да спрече сваку евентуалну непријатељску интервенцију из Требиња. Од Тухора и Мантокита напад на Водену градину вршио је 1. батаљон, ојачан једном четом 3. батаљона. Са преостале двије чете 3. батаљон је кренуо у напад правцем Осоје (к. 852) - Прло - источне падине Тухора, док је његова чета, која је еадејствовала нападу 1. батаљона, нападала бочно према Воденој градини. У исто вријеме, двије чете 4. батаљона прешле су у напад правцем Дубовац-Подубовац-Билећа, а једна чета напала је бочно према Модропцу, повезујући се на тај начин са јединицама 10. бригаде. Борба се

водила у току цијелог дана, али је предвече 12. бригада успјела да овлада Воденом градином, Тухором, Осојем и Дубовцем, да би 27. септембра заузела Торић и Логор. Четници су тиме били сасвим сабијени у град. Директан напад на град 12. бригада је, заједно са 10. бригадом, отпочела 28. септембра у 3 сата ујутру. У нападу је учествовало 6 батаљона - три батаљона 10. бригаде (преостала 2 батаљона налазила су се на правцу према Невесињу) и три батаљона 12. бригаде (један батаљон налазио се на простору села Чепелица-Орах, дејствујући у правцу Мириловића али спреман, ако затреба, да помогне јединицама које су се налазиле на правцу Завођа. У Билећи се тада налазило око 700-800 четника, добро наоружаних, који су располагали, поред осталог, са око 70 аутоматских оруђа и 8 тешких минобацача. У тој снажној формацији налазили су се четници Билећке бригаде Требињског корпуса и дијелови Невесињске и Гатачке бригаде Невесињског корпуса. Цијели град био је опасан рововима и бункерима, а у самом граду свака погодна кућа била је утврђена и претворена у бункер, док су прилази свим важнијим утврђењима били минирани. Након што су четници стјерани у град и приморани да се затворе у утврђене зграде и бункере, почела је систематска опсада свих објеката који су били директно изложени артиљеријској и минобацачкој ватри. Веома важну улогу у брзој ликвидацији четничких утврђења, па самим тим и у очувању живе силе 10. и 12. бригаде, имала је артиљерија. Припремајући напад на Билећу, Штаб 29. дивизије је благовремено успио да концентрише неколико артиљеријских оруђа на простору Билеће, ставивши их привремено под команду Штаба 12. бригаде, односно непосредно команданта Милинка Окиљевића, који је у бившој југословенској војсци био активни артиљерац. У саставу тог артиљеријског одељења

29. дивизије била су 4 брдска топа 76 мм америчког поријекла, који су са послугом и 600 граната пребачени савезничким авионима из Италије на аеродром у Гацко, у ноћи 25/26. септембра, као и један топ Приморске оперативне групе. Артиљерија је најприје постављена на ватрене положаје у селу Подосоје, одакле је 27. септембра у 17 сати почела и прва артиљеријска припрема. Првом ватром управљао је бивши домобрански официр, али су гранате падале по Билећи без икаквог реда. Ни са простора Хадибеговог брда, Модропца, Баљака и Влахиње артиљеријска и минобацачка ватра није имала одлучујућег ефекта, али је олакшала да се четници повуку у бункере и друга утврђења. Послије борби првог дана напада, 28. септембра, јединице 12. бригаде су се увече извукле из града, тако да је артиљерија могла да настави да гађа главна четничка утврђења. Бригада је 29. септембра, у 1,30 сати ујутро, поново ушла у град. Тог пута са собом вукла је и 2 брдска топа, користећи их за директно гађање бункера. Четничка утврђења одржала су се тог дана као и сљедећег. Четници су још гајили наду да ће им на вријеме стићи помоћ из Требиња и да ће се успјети извући, али је интервенцију и помоћ из Требиња спрјечила 13. бригада Јужнохерцеговачке оперативне групе, одбацивши четнике према утврђењу Кравица и Арсланагића Мосту.^{174*}

¹⁷⁴ > Ради лакшег оперативног дјеловања својих јединица, Штаб 29. дивизије формирао је поменућу групу 9. септембра 1944. године. У групу су ушле 13. и 14. бригада, Ситнички партизански батаљон и Бобанска партизанска чета. Истом наредбом за команданта Групе постављен је Данило Коменовић, дотадашњи командант 13. бригаде, а за политичког комесара Шпиро Срзентић, дотадашњи политички комесар 11. бригаде. Јужнохерцеговачка оперативна група расформирана је 16. новембра 1944. године и тада су 13. и 14. бригада поново ушле под непосредну команду Штаба 29. дивизије. Зборник НОР-а, том IV, књ. 29, док. 52. Наредба Штаба 29. дивизије од 9. септембра 1944. о формирању Јужнохерцеговачке оперативне групе.

Прве информације о стању и расположењу четника у утврђењима и бункерима донио је један четник који је 1. октобра пребјегао. Саопштио је да међу четницима влада велика паника и да су скоро остали без хране. У борбама за тзв. мали логор, како је названа утврђена зграда у граду са осматрачницом која је доминирала положајима на којима су се налазили дијелови 12. бригаде, и утврђења око »малог логора«, учествовао је 1. батаљон 12. бригаде. Командант Бригаде Милинко Окиљевић лично је стигао 1. октобра око 10 сати на тридесетак метара од линије фронта и замјенику команданта 1. батаљона, Петру Мандићу, издао упутства за даље вођење напада, посебно за коришћење топова који су довучени у стрељачки строј ради гађања четничких утврђења. Водећи напад на »мали логор« и утврђења око њега, храброшћу и умјешношћу истакао се Петар Мандић, који је у тој борби и сам био рањен. Ватрени обруч се и даље све више стезао око непријатеља, а артиљерија је успјешно разбијала дио по дио утврђења, па је Штаб 12. Бригаде одлучио да се у ноћи 1/2. октобра пређе на јуриш и ликвидирају бункери и остала утврђења на сјеверној страни града, гдје је 12. бригада била ангажована. Са своје стране, јединице 10. бригаде извршиле су 2. октобра у 9 сати ујутру јуриш на четничке бункере у близини цамије, али су четници успјели да одбију тај јуриш. Уз сталну артиљеријску помоћ и поновљене нападе обје бригаде постајало је очигледно да откуцавају посљедњи тренуци четничке одбране. Најжешћа борба 2. октобра водила се од 16 до 20 сати и у том интервалу ватра је достигла врхунац. У 16 сати почела је нова јака артиљеријска припрема. И кад су дијелови 4. и 5. батаљона 10. бригаде кренули на јуриш, почео је крај четника у Билећи. У борби прса у прса и пакленом вртлогу четници су почели да бјеже из те одбрамбене зоне. Завладала је паника па су брзо почели да падају четнички утврђени положаји. Четници су у насталом хаосу настојали да извуку живу главу. Бјежећи, остављали су не само наоружање и опрему него и мртве и рањене. Мада је било појединачног бјежања на све стране, ипак је четничка главнина кренула према селима Мируша и Чепелица, односно према планини Видуши. Падала је јака киша. Билећа је коначно и потпуно ослобођена 2. октобра 1944. године у 20,30 сати. Група од око 250 четника, са Милошем Курешом, командантом Билећке бригаде Требињског корпуса, пробила се преко Мириловића, према Звијерини и планини Видуши. Ту јој се прикључило око 150 четника Алексе Кисића, команданта батаљона Билећке бригаде и један број требињских четника, са Милорадом Видачићем, командантом Требињског корпуса. Тако се на простору Звијерине и Видуше нашло заједно око 400 четника који су покушавали да избјегну одговорност и казну за своја недјела. Мада се радило о некој врсти елитног састава, сви су они настојали да се што прије извуку са терена Херцеговине, уздајући се још у Војислава Лукачевића, који је, међутим, и сам убрзо био код Требиња до ногу поражен и који је ускоро, без војске, утекао тамо одакле је и кренуо - у Херцеговину и према јадранској обали.

Крајем септембра 1944, послије пораза Лукачевића на невесињском и гатачком сектору, Билећа је још увијек била у четничким рукама. Четници су се тада концентрисали према Требињу, гдје се већ налазио

Лукачевић и гдје су се на ширем простору Билећа-Љубомир-Требиње, под његовом командом прикупљали четници Требињског корпуса, Вуче-долска бригада Никшићког корпуса и Дубровачка бригада као и четници који су са Лукачевићем стигли од Невесиња. Послије пристизања главни-не Групе јуришних корпуса (Невесињска и Гатачка бригада Невесињског корпуса, дијелови Романијског корпуса и 1. пљеваљска јуришна бригада 1. милешевског корпуса) на простор Љубомира, 17. септембра, Војислав Лукачевић је 18. септембра одржао савјетовање са представницима чет-ничког Националног комитета за Херцеговину (Лазар Тркља, профе-сор Бртић, Тодор Перовић Тоша и Владо Зечевић) и четничким локал-ним командантима (Данило Салатић, Милорад Поповић, Милорад Вида-чић, Милош Куреш и др.), који су прихватили програм Независне групе националног отпора југословенске војске у отаџбини, који је изложио Лукачевић. На том савјетовању је одлучено да се са закључцима упознају краљевска влада и савезници и осигура међународно признање поменутој Независној групи националног отпора југословенске војске у отаџбини. Тих дана било је, како су Захарије Остојић и Петар Баћовић радиогра-мом од 21. септембра 1944. извјестили Дражу Михаиловића, »4.000 љу-ди ангажовано у Херцеговини у борби против партизана . . .« Да би потврдили да та Независна група националног отпора заиста води борбу против окупатора, чиме је четници Лукачевића требало да стекну леги-тимитет антифашиста, изведена је 21. септембра лукава игра формалним нападом четника на легионарске, усташке и домобранске посаде на про-стору Требиње-Хум-Пољице, као и нападима на гарнизон у Требињу. Напади су били безуспјешни јер су били формалног карактера и на обје стране без губитака. Лукачевић је предузео ту акцију, чврсто вјерујући да предстоји савезничко искрцавање у јужној Далмацији, а савезнике је требало дочекати на властитом мостобрану и ту им се придружити ради даљег заједничког настављања операција.

Пораз четника у Билећи био је потпун. У размаку од 28. септембра, кад је у зору почела битка за Билећу, до 2. октобра у 20.30 сати кад је добијена, четници су имали 108 мртвих и 180 рањених. Броју мртвих треба додати још 30 четника који су побијени за вријеме чишћења Билеће и околине, непосредно након ослобођења града. Губици обје бригаде заједно били су релативно мали - 10 погинулих и 38 рањених, од чега из 12. бригаде 5 погинулих и 7 рањених. У заповијести Штаба 12. бригаде од 3. октобра о томе је речено:

»Заузета Билећа изгледа право разбојиште. Градом је посијано мно-го издајничких лешева и поједини издајници се и даље проналазе Лешеве мртвих бандита посијани су градом, а у великим групама се налазе у цркви као и у појединим кућама и бункерима. Праву слику стања може дати само онај ко дође и види. Међу лешевима има много злогласних бандита-убојца . . .«¹⁷⁵⁾

Спасевајући голи живот, четници су у Билећи оставили огроман ратни материјал. Поред осталог, заплијењене су 2 исправне радио-станице, од којих је једна приликом упада јединица 10. и 12. бригаде још радила.

¹⁷⁵⁾ Архив VII, рег. бр. 11/4-6, к. 1151/1; Заповијест Штаба 12. херцеговачке бригаде од 3. октобра 1944. потчињеним јединицама за чишћење четничких заосталих група.

Неколико следећих дана она је под контролом Штаба 29. дивизије одржавала везу са четничком командом за источну Босну и Херцеговину Петром Баховићем, као и са командантом операције Групе јуришних корпуса, Војиславом Лукачевићем. То је било могуће јер су уз радио-станицу заплијењени и шифарски кодови, а заробљен је и радио-телеграфиста који је пристао да сарађује са партизанима. Такође, заплијењено је 2 радио-апарата, 4 писаће машине, 3 тешка и 4 лака минобацача, 2 митраљеа »шварц-лозе«, 3 митраљеа »бреда«, 2 авионска митраљеа, 30.000 метака (највећим дијелом за митраљеа »бреда«), 3 пушкомитраљеа, 100 граната за противколски топ, велики број пушака, 16 товарних грла, 2 заставе Билећке бригаде и богата архива.

Послије ослобођења Билеће батаљони 12. бригаде окупили су се 3. октобра на простору села Скроботно-Паник-Орах-Бајчетићи-Брани До.¹⁷⁶⁾ Требало је предахнути, и то вријеме искористити за настављање чишћења терена од заосталих четничких групица и појединаца, као и за мобилизацију нових бораца. И 4. октобра Бригада је провела на истом простору одакле је, према заповијести Штаба 29. дивизије, у 23,30 сати кренула према Требињу, за које је Јужнохерцеговачка оперативна група 29. дивизије већ водила борбу за ослобођење.¹⁷⁷⁾ Сви батаљони Бригаде стигли су у ноћи 4/5. октобра на простор села Јасен-Подгљива ради евентуалне помоћи приликом ослобођења Требиња, а са непосредним задатком затварања правца који су од Дубровника и Љубиња водили ка Требињу. Ради извршења задатака Бригада је подијељена у двије групе батаљона. Из села Подгљива 2. и 4. батаљон пошли су са командантом Бригаде, Милинком Окиљевићем, преко села Грковци и Бијоци према Љубињу, гдје су се већ налазила два батаљона 10. бригаде, такође са задатком затварања правца од Љубиња према Требињу. Друга два батаљона Бригаде - 1. и 3. батаљон - кренули су са замјеником команданта Бригаде Љубом Миљановићем, преко Арсланагића Моста, у рејон Дужи ради затварања правца од Дубровника према Требињу. На свом путу батаљони, са Милинком Окиљевићем, разбили су истог дана, 5. октобра, једну четничку групу. Убијена су 4 четника, а 10 је заробљено. Заплијењен је пушкомитраљез »шарац«, 12 пушака, 2 пиштоља, једна писаћа машина и четничка застава. Према изјави заробљених четника, у тој групи су се налазили и познати четнички бандити Алекса Кисић, Милош Куреш, Милорад Видачић, Владо Милојевић, Бубрешко и други, који су хитали у Требиње да се склоне под заштиту окупатора.¹⁷⁸⁾ Спојивши се са батаљонима 10. бригаде, оба батаљона 12. бригаде остали су на простору Љубиње-Столац до 12. октобра, када су се вратили у састав своје бригаде и са њеним осталим дијеловима преузели затварање правца од Дубровника и Хума према Требињу. Батаљони под командом Љубе Миљановића, који су 5. октобра кренули у рејон Дужи, сударили су се истог дана у послеподневним сатима са легионарском борбеном групом од око 400 војника из састава њемачке 118. ловачке дивизије, која

¹⁷⁶⁾ Зборник НОР-а, том IV, књ. 30, док. 12; Заповијест Штаба 29. дивизије од 3. октобра 1944. штабовима потчињених јединица за развијање офанзивних дејстава према Требињу.

¹⁷⁷⁾ Исто.

¹⁷⁸⁾ Архив VII, рег. бр. 14-6, к. 1144/II; Извјештај команданта 12. херцеговачке бригаде Милинка Окиљевића, од 8. октобра 1944. Штабу 29. дивизије.

је имала један топ и неколико минобацача, која се од села Иванице кретала према Требињу са задатком да помогне извлачењу окружене легионарске посаде у Требињу.¹⁷⁹¹ Обострано изненађење било је потпуно, батаљони Бригаде брже су реаговали и одмах прешли у напад и након борбе, која је потрајала до у ноћ, разбили њемачку колону која се морала повући према Иваници. У тој борби непријатељ је имао 50 погинулих, више рањених, а 25 је заробљено. Бригада је имала једног рањеног борца, а погинуо је политички делегат 3. батаљона Мијо Скендер из села Укшића, Требиње. Заплијењена су 3 пушкомитраљеза, 20 пушака, 2 машинке, 7 пиштоља, лаки минобацач са 2 сандука мина, 5.000 метак, двоглед и 2 сандука ручних бомби. Ослобођење Требиња, 5. октобра, олакшало је задатак 1. и 3. батаљона Бригаде, јер је непријатељ настојао да заустави даљи продор јединица НОВЈ према Дубровнику и јадранској обали. Зато у том периоду 12. бригада није имала борби у правом смислу те ријечи. Држала је положаје на линији Орашје-Бобовишта, док се непријатељ налазио на линији Дријен-Иваница. У суштини, 12. бригада, у чији су се састав 12. октобра вратила и њена два батаљона која су била на задатку на сектору Љубиња и Стоца, није тих дана имала правих борби. Непријатељ се ограничавао само на извиђање патрола, док је Бригада превасходну пажњу посвећивала мобилизацији нових бораца, чишћењу терена од остатака разбијених четничких јединица и припремама за офанзивне операције које су предстојале. Легионари су са положаја Иванице чешће тукли артиљеријском ватром положаје 12. бригаде, док су њихове патроле стизале до Радованждријела и Ускопља. Непријатељ је користио и оклопни воз, али без ефекта јер се воз обично заустављао на неколико километара испред жељезничке станице Хум а затим враћао према Дубровнику. Дијелови 3. батаљона, вршећи претрес терена, пронашли су 8. октобра исправан тешки минобацач са 2 сандука мина. Два дана касније, 10. октобра, 12. бригаду задесила је тешка несрећа јер су тог дана два борца 1. батаљона несретним случајем, због неспоразума између патрола, изгубила живот. Борци 2. батаљона протјерали су 13. октобра непријатеља са жељезничке станице у Ускопљу, у коју је успио да продре оклопни воз. Том приликом заплијењена је терезина. Дан касније, у садејству са 3. батаљоном 13. бригаде, борци 1. батаљона 12. бригаде ликвидирали су упориште непријатеља у Завали, коју је бранило око 350 војника 49. легије црних кошуља »Сан Марко« и око 100 усташа 9. усташког стајаћег дјелатног здруга. Италијанима и усташама нанет је тежак пораз, у којем је непријатељ имао 147 погинулих. Заплијењено је 7 пушкомитраљеза, 3 минобацача, 100 пушака, 20.000 метак и неколико товарних грла.¹⁸⁰⁾ Информације које су стизале из позадине непријатеља све више су указивале да је sazрела ситуација за ослобођење Дубровника и отпочињање ликвидирања непријатеља и његових упоришта на цијелом потезу јадранске обале, од Дубровника до ушћа Неретве.

Ослобођење Билеће, најјачег четничког упоришта у Херцеговини, дало је нови снажан полет народноослободилачкој борби у Херцеговини, и довело до omasовљења јединица 29. дивизије. У ствари, ослобођење Билеће и Требиња означило је крај четничком отпору у Херцеговини.

¹⁷⁹⁾ Архив VII, рег. бр. 9/50-10, к. 1151/Н; Операцијски дневник 12. херцеговачке бригаде за октобар 1944.

¹⁸⁰⁾ Зборник НОР-а, том IV, књ. 30, док. 70; Релација Штаба 12. херцеговачке бригаде, од 5. новембра 1944, Штабу 29. дивизије о раду и операцијама октобра 1944.

У јужној Херцеговини није више било организованих четничких снага. Четници из Требињске бригаде, послје великог пораза у Билећи и Требињу, већим дијелом приступили су јединицама 29. дивизије или се крили око својих кућа и села, док су са својим »војводама« у сјеверну Херцеговину побјегли само они који су се компромитовали зликовачким поступцима и који су на сваки начин настојали да се дочепају Босне. Поразом четника, најприје у Гацку па затим у Билећи, Љубињу и Требињу, у Херцеговини је, кад се искључи западна Херцеговина, коначно уклоњена главна препрека која је у то вријеме стајала на путу бржег развоја народноослободилачког покрета. Тим поразима четници Драже Михаиловића престали су да буду војни фактор у Херцеговини, чиме је аутоматски и војни положај окупатора и усташа био увелико ослабљен, што је убрзо дошло до изражаја у даљим борбама које су јединице НОВЈ, конкретно 29. ударна дивизија, повеле против окупатора и његових помагача у завршним операцијама у Херцеговини и шире.

Као што је речено, пад Билеће био је одлучујућа прекретница у погледу мобилизације нових бораца у јединице 29. дивизије, па самим тим и у 12. бригаду. За кратко вријеме, у октобру 1944. године, нагло је порасло бројно стање и наоружање 12. бригаде. Батаљони су у просјеку имали по 230 бораца, поред 60 бораца у омладинској чети и 23 борца у извиђачком воду 12. бригаде. Бројно стање бригаде било је више него удвостручено, што се позитивно одразило на осјећај сигурности бораца, мада је долазак нових бораца из четничких јединица, који су великим дијелом избјегавали борбу, за неко вријеме негативно дјеловао на степен борбеног искуства Бригаде. То је, међутим, релативно брзо превладано јер је примјер старијих и искуснијих бораца позитивно утицао на нове борце, који су и сами настојали да се кроз борбу покажу и потврде и на тај начин скину са себе љагу и срамоту што су се до тада налазили у четничким редовима. У новим условима побољшано је и наоружање Бригаде, тако да је, поред пушака и осталог лаког оружја, сваки батаљон имао по један тешки минобацич, један митраљез »бреду« и по 13 пушко-митраљеза разних типова, са довољним бројем мина за минобаче и муниције за митраљезе. Исхрана је била добра и довољна. Једино су обућа и одјећа и даље недостајали. У борбеној релацији Штаба 12. бригаде о раду и операцијама у октобру 1944. године о томе је речено:

»С обзиром на масовни прилив нових бораца осјећа се недостатак у војничкој способности бораца. Потребно би било више времена за обуку младог људства, нарочито оног које није служило никакву војску. Политичка свијест бораца просјечно не задовољава. И на том пољу треба много радити, али недостаје времена услјед непрекидних борби. Ипак, и поред тога нису се дешавале неке веће грешке.« *

Бригада у борбама за ослобођење Дубровника, Метковића, Чапљине и Читлука

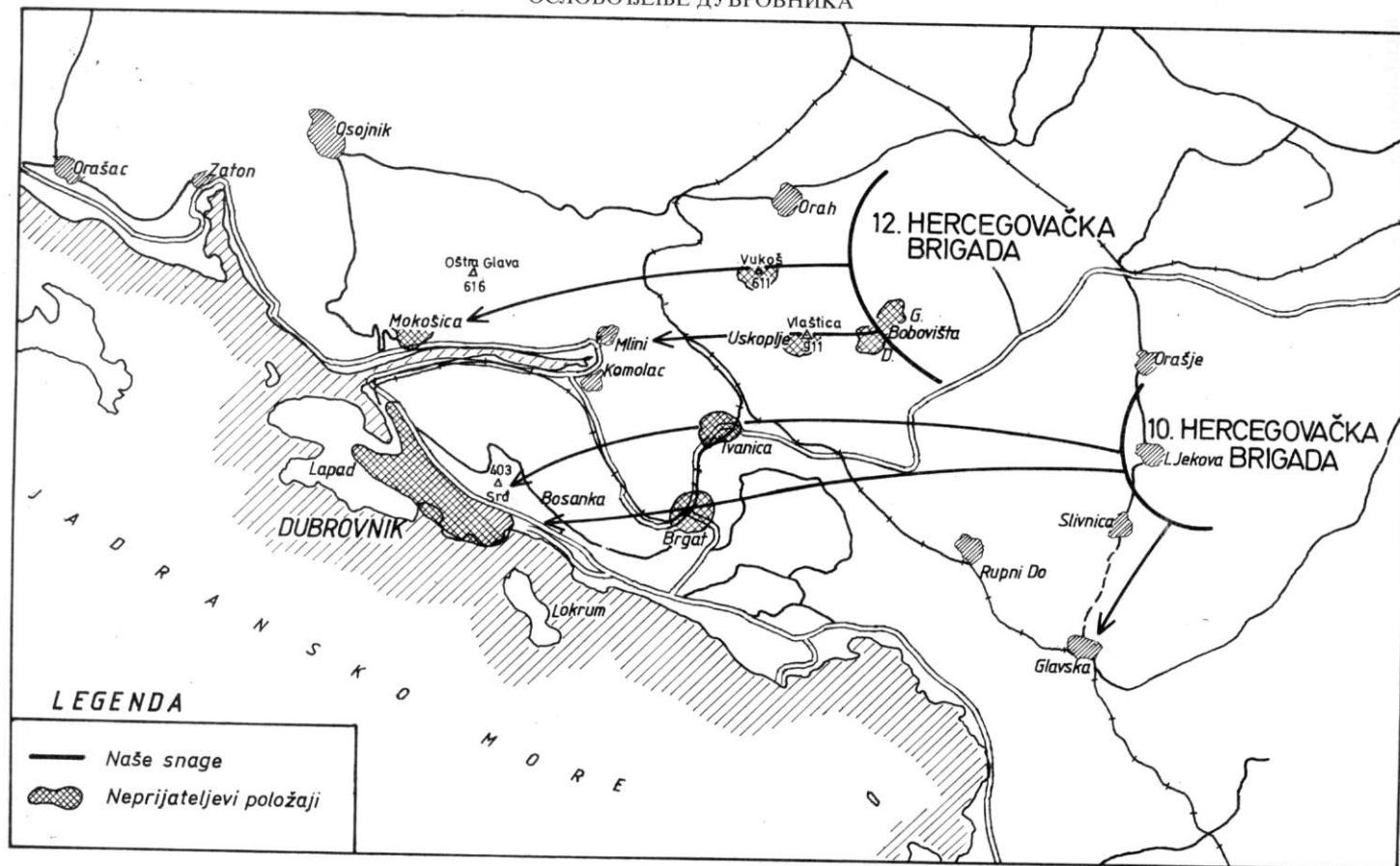
Послије ослобођења Билеће и Требиња, те слома четника у јужној Херцеговини, јединице 29. ударне дивизије избиле су на домак Дубровника и дубровачког приморја. Јединице 2. ударног корпуса НОВЈ, у чијем

се саставу налазила и 29. дивизија, након слома црногорских четника, такође су стајале на домаку бококоторског приморја. Били су створени сви услови да се приступи потпуном извршењу наређења Врховног штаба НОВ и ПОЈ, по којем је требало да се пресијеку комуникације које из јужне Далмације и Херцеговине воде на сјевер и тиме дијеловима њемачке Групе армије »Е«, којима је почетком октобра 1944. пресјечена одступница вардарско-моравском долином, онемогући повлачење преко Црне Горе, јужног Приморја и Херцеговине у Босну. Да би се то остварило требало је што прије ослободити јужну Далмацију и од Боке Которске, преко Дубровника, очистити цијели обални појас до Метковића, као и појас доње Неретве на сјеверу до Мостара. На простору Дубровник-Метковић и дијелу јужне Херцеговине почетком октобра 1944. године налазила се њемачка легионарска 369. пјешадијска дивизија из састава 5. СС брдског армијског корпуса. Та дивизија је бранила појас од Дубровника до Метковића, са тежиштем одбране на комуникацији Дубровник-Метковић-Мостар. По наређењу Врховног штаба НОВ и ПОЈ, 29. дивизија требало је да ослободи Дубровник, док је 26. ударна дивизија требало да се искрца на Пељешац, пресијече комуникацију Дубровник-Метковић и са те стране максимално угрози 369. дивизију, чија се главнина налазила у рејону Дубровника. У ширем рејону Дубровника налазили су се дијелови домобранског 9. посадног здруга, 3. батаљон 369. пука легионарске 369. пјешадијске дивизије, један батаљон морнаричке пјешадије јачине око 300 војника, дијелови 1. дивизије брзих чамаца, артиљеријска група обалске артиљерије са 26 оруђа, чији су ватрени положаји били у Цавтату, Шипану, Лападу, Локруму и Дубровнику. Тим снагама придружили су се и остаци 1. батаљона 369. пука, који су бранили Требиње.

Припремајући се за извршење наређења Врховног штаба НОВ и ПОЈ, Штаб 29. дивизије је већ 11. октобра прецизирао задатке својим јединицама за ослобођење Дубровника и дубровачког приморја. Ради обезбјеђења дејстава, требало је истовремено осигурати цјелину ослобођене територије у Херцеговини и онемогућити сваки покушај непријатеља да с леђа угрози главну операцију, која се припремала на јужнохерцеговачком сектору, према Дубровнику и простору око њега. У том оквиру, Јужнохерцеговачка оперативна група 29. дивизије, односно 13. и 14. бригада, добила је задатак да веже непријатељске гарнизоне у Невесињу и Стоцу, уз истовремено осигурање Билеће и да, на другој страни, ослободи жељезничку пругу Завала-Равно-Хутово-Доње Храсно и тиме осигура леђа јединицама 26. ударне дивизије која је имала да се искрца јужно од ушћа Неретве и с те стране дјелује према Стону и Сланом, гдје су се налазили јаки дијелови легионарске 369. дивизије. Осигурање горњохерцеговачке ослобођене територије на простору Гацко-Кифино Село-Калиновик-Миљевина вршила је 11. бригада. Задатак напада и ликвидације њемачко-усташког упоришта у Дубровнику добиле су 10. и 12. бригада, уз помоћ јединица 26. ударне дивизије, која је десантом код Неума, у ноћи 14/15. октобра, већ пресијекла једини пут између Дубровника и Метковића, и јединица Приморске оперативне групе 2. ударног корпуса НОВЈ, које су наступале према Боки Которској.

Заповијешћу Штаба 29. ударне дивизије, од 15. октобра 10. бригади, која је управо тог дана стигла од Билеће у рејон села Згоњево-Љекова-Сливница, наређено је да 16. октобра, најкасније у 16 сати, крене у

ОСЛОБОЂЕЊЕ ДУБРОВНИКА

правцу Главска-Рупни До-Иваница-Бргат и да »муњевитим и енергичним налетом нападне и ликвидира поменута упоришта и да надире у правцу Босанке и Срђа.«¹⁸²⁾ Истом заповијешћу 12. бригади је наређено да 16. октобра предузме напад у правцу Иваница-Мокошица, с тим да са »једним батаљоном нападне и ликвидира непријатељска упоришта Ускопље-Вукош« и да, затим, »у споразуму са штабом 10. бригаде продужи са нападом на главно непријатељско упориште Дубровник«. У заповијести се посебно инсистирало да »сви напади на непријатељска упоришта морају успјети« и да »ради тога извођење истих мора да буде муњевито и енергично«. Штаб 12. бригаде разрадио је детаљно план за напад свог 2, 3. и 4. батаљона, док је 1. батаљон, који се привремено налазио под командом Штаба 13. бригаде и са њом учествовао у борбама на простору Завала-Равно, требало да се поново прикључи својој бригади 16. октобра и буде бригадна резерва. Према заповијести Штаба 12. бригаде, 2. батаљон је требало да нападне на Влаштицу (к. 452) и затим да настави правцем Ријека-Градац (к. 354) - Дубровник.¹⁸³⁾

Трећи батаљон имао је задатак да од правца села Иванице такође нападне на Влаштицу, затим Дријен (к. 676), и да, помажући дијеловима 10. бригаде да ликвидирају Иваницу (к. 457), заједно са 2. батаљоном своје бригаде настави правцем према Дубровнику. Задатак 4. батаљона био је да са двије чете овлада косом на линији Оштра глава (к. 615) - Голубов камен и одатле настави са притиском у правцу села Мокошице, а са једном четом и једним чланом Штаба Батаљона да се на простору села Осојника повеже са Дубровачким партизанским одредом и заједно с њим врши притисак према Затону ради везивања на себе дејства непријатељске артиљерије и посаде у Затону, као и ради постављања засједа када непријатељ почне да се повлачи из Дубровника. У заповијести је посебно истакнута важност цијеле акције за ослобођење Дубровника и тражено да се сви батаљони потпомажу узајамно и са осталим јединицама које буду учествовале у нападу. Напад на Дубровник почео је 16. октобра у 17. сати. Дан је био сунчан.

Према 10. и 12. бригади непријатељ се налазио на линији Дријен (к. 676) - Иваница (к. 475) - село Иваница-Влаштица (к. 452), као и дуж комуникације Дубровник-Комолац-Мокошица-Затон и даље. Сви батаљони 12. бригаде кренули су са својих положаја у 14 сати, да би на полазне положаје за напад стигли на вријеме и могли, заједно са батаљонима 10. бригаде, да у 17 сати почну синхронизовани напад на спољну одбрану Дубровника. Други и 3. батаљон 12. бригаде нападали су правцем Дријен-Влаштица-Млини, док је 10. бригада нападала на Иваницу и Бргат. Упориште на Дријену бранило је око 60 непријатељевих војника, који су, поред већег броја аутоматског оружја, имали и по један тешки минобацач и противколски топ. Напад на Дријен почео је 3. батаљон око 20 сати. Борба је трајала све до поноћи, када је тај утврђени положај, уз помоћ дијелова 10. бригаде, напоскон освојен. У тој борби заплијењен је један тешки минобацач и противколски топ, 2 пушкомитраљеа и друга војна опрема. Рањено је 13 непријатељевих војника, док је у 3. батаљону погинуо један борац, а двојица су рањена. У ноћи 16/17. октобра 1. батаљон 12. бригаде успио је да овлада Ускопљем. Сљедећег дана увече 2. и 3. батаљон 12. бригаде овладали су Влаштицом. У међу-

¹⁸²⁾ Архив VII, рег. бр. 25-1-9, к. 1143; Заповијест Штаба 29. дивизије од 15. октобра 1944. потчињеним јединицама за ослобођење Дубровника.

¹⁸³⁾ Архив VII, рег. бр. 11/3-6, к. 1151/1; Заповијест Штаба 12. херцеговачке бригаде од 16. октобра 1944. потчињеним јединицама за ослобођење Дубровника.

времену су снаге 10. бригаде водиле тешке борбе за Иваницу, која је била добро утврђена и око које је, као и око Бргата, сав простор испред утврђења био минираан. Непријатељ је у Иваници и Бргату имао и артиљерију, која је била заштићена не само нагазним минама него и густом бодљикавом жицом. Такав систем утврђења у Иваници и Бргату и њихова упорна одбрана били су неопходни јер су управо Иваница и Бргат били кључ одбране Дубровника. Јединице 10. бригаде обновиле су директан напад на Иваницу, 17. октобра у 18. сати. Борба је потрајала цијелу ноћ и тек следећег дана око 9 сати ујутру Иваница је заузета. Непријатељ се повукао у Бргат, који је 10. бригада заузела истог дана, у 16,30 сати. Спољна одбрана Дубровника била је на тај начин потпуно разбијена. Дијелови 10. и 12. бригаде, којима се придружио и један батаљон 2. далматинске бригаде Приморске оперативне групе 2. ударног корпуса НОВЈ, ушли су у град око 20 сати. Дубровник је био ослобођен. Одмах по уласку у град дијелови 10. бригаде, са командантом Николом Љубибратићем на челу и 12. бригаде са командантом Милинком Окиљевићем на челу прошли су парадним маршем од Плоча преко Страдуна на Пиле. Док су пролазили одушевлјено су их поздрављали становници Дубровника. Марширали су борци са својим старјешинама послеје тек окончане борбе. Нијемци и квислинзи су, у ствари, напустили Дубровник прије уласка јединица НОВЈ, свјесни да им положај, након искрцавања снага 26. ударне дивизије на комуникацију Слано-Метковић и заузимања Стона, постаје све критичнији. Непријатељ се у повлачењу пробијао према Сланом. У ноћи 18/19. октобра, као и цијелог 19. октобра, ослободиоци су чистили тек ослобођено градско и приградско подручје. У исто вријеме 2. и 4. батаљон 12. бригаде код Комолца и код Мокошице разбијали су дијелове непријатељеве колоне која је у јачини од око 4.000 војника, са моторизацијом и тешким наоружањем, настојала да се преко Сланог пробије до Метковића.

У борбама за Дубровник непријатељ је имао 160 мртвих и заробљених, док су 10. и 12. бригада имале 17 погинулих и 49 рањених. Међу погинулима у 12. бригади били су командир вода Недељко Тепавчевић Неђо из села Вратковића, Гацко и борци Шукрија Капцић Шућо из Билеће, Раде Ратковић из села Орашја, Требиње и Жарко Сушић из села Чварића, Требиње. Заплијењен је знатан ратни материјал, поред осталог, 14 топова и хаубица (највећим дијелом неисправних), 3 флака, 2 средњокалибарска минобачача, 3 пушкомитраџеза, као и већи број пушака и муниције. Батаљони 12. бригаде провели су следећа два дана, 20. и 21. октобар, на простору Дубровник-Комолац-Мокошица-Ускопље, одмарајући се и прикупљајући плијен.¹⁸⁴⁾

По заповијести Штаба 29. дивизије, 12. бригада је, послеје ослобођења Дубровника, требало са своја три батаљона да крене 21. октобра »правцем Орашац-Слано ка Стону« и да »очисти ову комуникацију и прихвати двије бригаде 26. далматинске дивизије, које се налазе на полуострву Пељешцу«.¹⁸⁵⁾ Радило се о 1. и 11. далматинској бригади које су, заједно са дијелом 1. тенковске бригаде, отпочеле 15/16. октобра операције према Неуму и Стону. Заповијест Штаба 29. дивизије произашла је из новонастале ситуације, која је омогућавала да се деморалисани непријатељ у повлачењу потпуно разбије и да 12. бригада односе велику по-

¹⁸⁴⁾ Зборник НОР-а, том IV, књ. 30, док. 70; Релација 12. херцеговачке бригаде од 5. новембра 1944. о дејствима на подручју Билећа, Дубровника и у котлини Неретве.

¹⁸⁵⁾ Зборник НОР-а, том IV, књ. 30, док. 70; Заповијест Штаба 29. дивизије од 20. октобра 1944. штабовима потчињених јединица за развијање офанзивних дејстава према Боки Которској и у котлини Неретве.

бједу. То је подразумјевало да се брзо реагује и не дозволи непријатељу да се »одлијепа« од јединица 12. бригаде, које су му биле за петама. Међутим, дошло је до измјене првобитне дивизијске заповијести, што је 12. бригада скренуло са њене марш-руте и усмјерило са обале у унутрашњост. На тај начин испуштена је шанса да 12. бригада са леђа и са десног бока потпуно разбије њемачко-квислиншку колону од око 4.000 људи са моторизацијом и комором, коју су, додуше, снаге 26. дивизије сачекале код Неума и Стона, али не и потпуно поразиле.¹⁸⁶

Дванаеста бригада је, значи, кренула са обале 22. октобра назад у Херцеговину. Обавјештавајући да је »добила задатак да се у року од два дана пребаци на простор Храсно-Сјекосе и смијени 13. херцеговачку бригаду«, Штаб 12. бригаде је, заповијешћу од 21. октобра, наредио свом 1. 2. и 3. батаљону (4. батаљон је 12. октобра кренуо у Требиње као дивизијска резерва и под директном командом Штаба 29. дивизије) да се у току 22. октобра смјесте на просторију села Орахов До-Славо, ¹⁸⁷ одакле су 23. октобра¹⁸⁸ прешли у села Ошље-Тополово-Хотањ, да би 24. октобра у јутарњим сатима кренули даље и истог дана послје подне, по кишном времену, стигли у села Добрање (1. батаљон, са задатком затварања правца од Бијелог Вира), Колојањ (к. 486) (3. батаљон, са задатком организовања обавјештајно-извиђачке службе према Габели и Метковићу) и у Мрамор (2. батаљон, са објавником, на Роговима - к. 526 - ради везе са 1. и 3. батаљоном). Штаб Бригаде са болницом и приштапским дијеловима смјестио се у Хутову. На тај начин 12. Бригада је запосјела простор Добрање-Колојањ-Мрамор, па је 13. бригада већ 24. октобра могла да крене ка сектору Стоца. Дванаеста бригада је тиме стајала непосредно према непријатељу, који се налазио дуж комуникације Метковић-Крупа. Борби, међутим, није било ни 24. нити 25. октобра.

Тек следећих дана постало је јасније да непријатељеве јединице послје ослобођења Дубровника и пораза у Вуковом кланцу нису жељеле да воде борбу и да су настојале да се према Мостару повуку што организованије и са што мање губитака. Тих дана су се долином Неретве, преко Метковића и Чапљине, повлачиле знатне њемачко-квислиншке снаге: борбена група »Фишер« коју су чинили разбијени остаци 1. и 3. батаљона

¹⁸⁶) Јединице 26. ударне дивизије, послје ослобођења Стона 18. новембра 1944, нападе су непријатеља који се повлачио комуникацијом Славо-Метковић. Борбе са њемачко-квислиншким колоном, јачине од око 4.000 људи, која се пробивала према Метковићу, водиле су се у ноћи 21/22. октобра, у току следећег дана и ноћи 22/23. октобра, да би биле окончане тек 23. октобра у Вуковом кланцу. О тим борбама Штаб 26. ударне дивизије у извјештају 8. корпусу НОВЈ каже, између осталог, и ово: »Непријатељска колона, изгубивши од Оштриковца до Неума сву артиљерију, састављена од многих и разноврсних дијелова разних јединица, обезглављена, беспомоћно је гинула збијено уз цесту. Двадесет и трећег октобра ујутро мали дио колоне, без оружја, моторизације, кола и муниције, бјежао је брисаном цестом према Метковићу. Све је напустио, чак и рањенике, а у бјегству су бацали и пушке и ранчеве. Двије стотине моторизованих возила, сва кола, коморе и коњи, као и артиљерија, остали су на цести и пали у наше руке. Непријатељ је у тим борбама, како је извјестио штаб 1. бригаде 26. ударне дивизије, имао 1.250 убијених и заробљених, уништено је 11 тенкова, 2 блинде и 20 камиона, а заплићено 200 моторних возила, 1 тенк од 13 тона, 40 исправних или неисправних топова разног калибра, 8 тешких минобацача, 78 разних митраљеза, 283 коња, 37 војничких кола за вучу као и 12 милиона куна, док су јединице 26. ударне дивизије имале 27 погинулих и 130 рањених, углавном лакше«. Зборник НОР-а, том V, књ. 35, Извјештај Штаба 26. дивизије од 17. новембра 1944. Штабу 12. корпуса НОВЈ о борбама, те ослобођење Далмације у септембру, октобру и првој половини новембра 1943.

¹⁸⁷) Архив VII, рег. бр. 11/9-6, к. 1151/1; Заповијест Штаба 12. херцеговачке бригаде од 21. октобра 1944. потчињеним јединицама за покрет из Дубровника.

¹⁸⁸) Архив VII, рег. бр. 11/10-6, к. 1151/1; Заповијест Штаба 12. херцеговачке бригаде од 23. октобра 1944. потчињеним јединицама за смјењивање 13. херцеговачке бригаде.

369. пука и 369. пионирски батаљон легионарске 369. дивизије; борбена група »Бекер«, коју су чинили дијелови штаба 370. пука легионарске 369. дивизије и остаци 1. батаљона 370. пука са неколико тенкова и, треће, остаци Артиљеријске групе обалске артиљерије и дијелови батерије Морнаричке пјешадије и Команде јужне Далмације.¹⁸⁹⁾

Послије тешких губитака у људству, наоружању и другом војном материјалу на сектору Дубровник-Стон, Штаб легионарске 369. дивизије желио је да организовано спаси оно што се може спасити како би на новим одбрамбеним положајима на сектору Мостара могао пружити што јачи отпор. О стању и расположењу које је владало у редовима непријатељских јединица, које су се повлачиле преко Метковића и долином Неретве, свједочи и Франо Шрамл, који, између осталог, биљежи:

»23. октобар - Штаб Дивизије: Броју 420 рањеника посљедњих дана прикључило се даљих 120. Данас у Метковић цијелога дана пристижу велике масе војника који одступају из Дубровника, преко хиљаду. Киша непрекидно пада. Поручник Адлер.«¹⁹⁰⁾

Кад је Штаб 12. бригаде, не губећи вријеме и желећи да што прије настави борбу и натјера непријатеља на даље повлачење према Мостару, издао 25. октобра заповијест да се нападне Метковић и Габела,¹⁹¹⁾ још ништа није знао о намери њемачке команде да што прије извуче своје снаге из котлине доње Неретве и оријентише их према Мостару. Издајући поменути заповијест, Штаб Бригаде је, додуше, скренуо пажњу својим батаљонима да »сви досад прикупљени подаци о непријатељу говоре да су се швабе повукле из Метковића и Габеле«, али је, ипак, прецизирао све детаље напада и на Метковић и на Габелу. Међутим, непријатељ није пружао отпор, јер су се његове јединице у ноћи 25/26. октобра извукле из Метковића према Чапљини и Домановићима, док су у Метковићу и његовј близини остале само усташе. У јутро 26. октобра 1. батаљон је око 7 сати ушао у Метковић и лако савладао усташку посаду. Усташе су имале неколико мртвих и рањених, а у 1. батаљону је било 5 лакше рањених бораца. Заплијењено је и одмах евакуисано за потребе војске и народа 20 вагона жита. Предавши Метковић јединицама Неретљанског НОП одреда, 1. батаљон је одмах кренуо правцем Габела-Чапљина. Док је 1. батаљон нападао Метковић, 3. батаљон Бригаде је, такође 26. октобра, очистивши села Драчево и Крупу, ушао у Габелу. Истог дана је и 2. батаљон Бригаде, преко Драчева и Скочима, очистивши села Вишиће и Клепце, извршио свој дио задатка тако, да су до вечери 26. октобра батаљони бригаде, послје ослобођења Тасовчића и Чапљине, избили на линију села Требижат и Дретел, на десној и Тасовчићи-Хотањ, на лијевој обали Неретве. Да би задржали напредовање 12. бригаде, остаци 1. батаљона 369. пука покушали су 27. октобра да код Тасовчића изврше противнапад, али им то није успјело. Легионари су у противнападу имали 8 погинулих, заплијењен је пушкомитраљез »шарац« и нешто војне опреме, док су дијелови 3. батаљона, који је одбио тај противнапад непријатеља, имали једног погинулог. Одбивши противнапад непријатеља, код Тасовчића, дијелови 3. батаљона потјерали су разбијену непријатељску групу и сљедеће ноћи стигли пред село Домановиће. На тај се начин њемачка посада у Домановићима нашла угрожена, с једне стране, од дијелова 12. бригаде а, с друге стране, од дијелова 13. бригаде из

¹⁸⁹⁾ Зборник НОР-а, том IV, књ. 30, док. 70.

¹⁹⁰⁾ Франц Шрамл, *Хрватска ратишта*, Зборник НОР-а, том IV, књ. 20, док. 70.

¹⁹¹⁾ Архив VII, рег. бр. 11/5-6, к. 1151/1; Заповијест Штаба 12. херцеговачке бригаде од 25. октобра 1944 потчињеним јединицама за ослобођење Метковића и Габеле.

правца Стоца. Зато се посада у Домановићима, у јутарњим сатима 28. октобра, повукла према селу Бивоље Брдо у правцу Буне. То је била и посљедња интервенција 12. бригаде према Мостару на лијевој обали Неретве. Бригада се, наиме, 28. октобра у цјелини пребацила на десну обалу Неретве, гдје су се већ налазили њени 1. и 2. батаљон, држећи линију Студеници-Међугорје-Шурманци. Извјештавајући Штаб 29. дивизије о својим борбама и напредовању, Штаб 12. бригаде јавио је 28. октобра да: »Непријатељ (окупатор) бјежи према Мостару . . . Усташе их слиједе у бјегству и саме не примају упорну борбу. Локална политичка ситуација није лоша. Народне масе се прилично лако прилагођавају новој ситуацији и увиђају крај фашизма и њихових слугу усташа. До сада смо мобилисали 80 бораца - Муслимана, Хрвата и Срба.«¹⁹²⁾ Линија положаја непријатеља, коју је бранило око 2.000 усташа из 6. усташког здруга и усташке милиције, ишла је од Љубушког, преко Читлука, до Крехиног Граца. Око 16 сати 28. октобра јаче снаге усташа из правца Љубушког нападе су јединице 12. бригаде испред себе, са жељом да се пробију према Чапљини, али су брзим противнападом одбачене у Љубушки. Усташе су имале 14 убијених и већи број рањених, док је у Бригади погинуо један борац. Том приликом од усташа је заплијењено 11 пушака и 2 пиштоља.¹⁹³⁾ У 23. сата, такође 28. октобра, Штаб Бригаде издао је заповијест о потпуном пребацивању и распореду својих јединица на десној обали Неретве,¹⁹⁴⁾ па се 29. октобра ујутро 1. батаљон смјестио у село Прћавци, са обезбјеђењем од Љубушког и везом на свом десном боку, са 2. батаљоном у Чилићима, који је имао задатак контроле Међугорја и правца од Читлука, док се 3. батаљон са својом главнином смјестио у село Дретељ, код истоимене жељезничке станице, са задатком контроле жељезничке пруге узводно од Дретеља према Шурманцима и заштите реда у Чапљини, гдје се налазио Штаб Бригаде. У заповијести Штаба Бригаде посебно се инсистирало на будности и опрезу, пошто је рад обавјештајно-извиђачке службе био отежан због непријатељског расположења које је према јединицама НОВЈ владало на цијелој тој територији. У току 29. октобра није било борби, изузев чарке патрола, али су већ 30. октобра дијелови 6. и 9. усташког здруга, јачине од око 1.000 усташа, поновно покушали да се пробију према Чапљини, крећући се из Читлука и Церна према Међугорју. На правцу тог напада налазиле су се снаге 2. батаљона, који је код Међугорја скоро цијели дан водио борбу с усташама да би их на крају одлучним противнападом одбацио и приморао да се повуку у Читлук. Усташе су имале 15 погинулих и 20 рањених, док су у 2. батаљону погинула три, а рањена четири борца. Погинули су Перо Башић из Рупног Дола, Требиње, Благоје Видачић из Пијавица, Требиње и Мухамед Дураковић из Чичева, Требиње, који је тешко рањен и касније подлегао ранама. Усташе су и слједећи дан обновили напад, очигледно желећи да зауставе или макар успоре напредовање Бригаде како би омогућили посади у Мостару да се што боље среди ради одбране. И тај напад у којем је учествовало око 1.000 усташа прошао је, као и претходни, па је 31. октобра, након што је

¹⁹²⁾ Архив VII, рег. бр. 39-6, к. 1144/11; Извјештај Штаба 12. херцеговачке бригаде од 28. октобра 1944. Штабу 29. дивизије о развоју ситуације на десној обали Неретве.

¹⁹³⁾ Архив VII, рег. бр. 40-6, к. 1144/Н. Извјештај Штаба 12. херцеговачке бригаде од 29. октобра 1944 Штабу 29. дивизије о нападу непријатеља од правца Љубушког.

¹⁹⁴⁾ Архив VII, рег. бр. 11/8-6, к. 1151/1. Заповијест Штаба 12. херцеговачке бригаде од 28. октобра 1944. потчињеним јединицама о затварању правца према Љубушком, Читлуку и Мостару.

противнападом поново поразио непријатеља, 2. батаљон Бригаде избио је на линију Читлук-Крехин Градац-Близанци. Овог пута убијено је 5 усташа, а више их је ранјено. У 2. батаљону ранјена су 2 бораца. Истог дана 3. батаљон се помјерио у Шумарице, док је 1. батаљон према Љубушком и даље држао Милетину (к. 234).¹⁹⁵⁾ Кретање 12. бригаде на цијелом том простору било је знатно отежано потпуним непознавањем терена и минималним могућностима за обавјештавање и добијање информација, али и због непријатељског или потпуно пасивног држања становништва према јединицама Бригаде. Зато ни Штаб Бригаде није тачно ни благовремено знао шта се дешава на том подручју, што је захтијевало максималну опрезност и будност и самим тим успоравало наступање.

Зато су и везе са другим јединицама НОВЈ биле отежане.¹⁹⁶⁾ Бригада је имала редовну везу са Штабом Групе јужнодалматинских НОП одреда, која је дејствовала око Љубушког, као и са Штабом Неретљанског НОП одреда који се налазио на простору Вргорац-Црвени Грм и затварао правац од Љубушког према ослобођеном Метковићу. Бригада тих дана још није имала везу са Штабом Западнохерцеговачког НОП одреда, као што није имала ни тачну представу о ситуацији на простору Љубушки-Имотски. Западнохерцеговачки НОП одред налазио се тада под командом Штаба Групе јужнодалматинских НОП одреда,¹⁹⁷⁾ да би тек 2. новембра био стављен под команду Штаба 12. бригаде.

Послије ослобођења Љубушког, 29. октобра, који су ослободиле јединице Западнохерцеговачког НОП одреда, усташке јединице су се повукле према Читлуку, скраћујући тиме фронт одбране, али и појачавајући га истовремено. Дијелови 12. бригаде су 31. октобра напали и разбили усташе на простору Крехин Градац и, гонећи их, 1. новембра ослободиле Читлук, избивши на линију Читлук-Крехин Градац-Близанци. Непријатељ се, међутим, није лако предавао, него је, напротив, предузимао противнападе без обзира што су се они завршавали поразно по њега. Усташе су тако, 1. новембра, значи одмах после губитка Читлука, покушали са око 1.000 војника да снажним противнападом поврате Читлук, и остале изгубљене положаје. Борба је трајала цијелог дана, па је непријатељ одбачен и приморан да се повуче према Мостару. У тој борби убијено је 10, а рањено 22 усташе, док су три заробљена. Заплијењен је исправан камион, 2 исправна и 2 неисправна митраљеза, доста муниције и разне војне опреме. Бригада је имала 5 рањених бораца. После тог успјеха јединице Бригаде су се помјериле даље на сјевер и овладале положајима на линији Черин-Блатница-Стражница (к. 448) - Добро Село-

¹⁹⁵⁾ Архив VII, рег. бр. 9/60, к. 1151/11, Операцијски дневник 12. херцеговачке бригаде за октобар 1944.

¹⁹⁶⁾ Архив VII, рег. бр. 46-6, к. 1144/И. Извјештај Штаба 12. херцеговачке бригаде од 31. октобра 1944. Штабу 29. дивизије.

¹⁹⁷⁾ Развој војних јединица НОВЈ почиње у западној Херцеговини формирањем Љубушке партизанске чете у јесен 1943. године, у којој је првих дана било свега 15 бораца, углавном из села Бијаче. Чета је била у саставу Неретљанског НОП одреда. Постепено повећањем броја бораца створени су услови за формирање Љубушког партизанског батаљона, који је формиран првих дана јула 1944. На дан формирања имао је око 80 бораца и старјешина, остајући и даље у саставу Неретљанског НОП одреда. Кад су убрзо створени услови, на захтјев Окружног повјереништва КПЈ за западну Херцеговину, половином септембра 1944. године формиран је Западнохерцеговачки НОП одред, који је на формирању бројао 137 бораца и старјешина и по националном саставу био у правом смислу југословенског карактера (83 Хрвата, 41 Муслиман, 10 Срба, 2 Словенца и 1 Италијан). Одред је био врло добро наоружан и располагао је, поред 93 пушке, са 19 пушкомитраљеза, 17 машинки. лаким и тешким минобачачем. Јуре Галић, *Западнохерцеговачки одред, Херцеговина у НОБ-у*, Војноиздавачки завод, Београд, 1961, стр. 747,

Слипчићи. Обновљен напад усташа 2. новембра такође је одбијен, уз знатне губитке - 10 убијених и више рањених усташа, док су у Бригади рањена 2 борца. Извјештавајући Штаб 29. дивизије у тим борбама, Штаб 12. бригаде закључује:

»Банде су иначе у приличној мјери дрске и, уколико их ми не нападнемо, оне прелазе у напад на нас тако да су нам батаљони врло заморени и истрошени са муницијом. Потребно је да нам се што прије дотуре све врсте муниције, а нарочито енглеске, јер смо остали без резерве.«¹⁹⁸

Тих дана врховни командант НОВ и ПОЈ, Јосип Броз Тито, упутио је 11. септембра свим јединицама НОВ и ПОЈ депешу у којој се каже: »У цијелој земљи ситуација се повољно развија. Наше јединице изводе свуда успјешне акције. Наши ослободили велике области и у току је масовна мобилизација. Развијене су основне четничке недићевске банде. Успјели смо разоружати десет хиљада бугарских војника па чак и комплетне дивизије. За сада прешло на нашу страну неколико хиљада домобрана. Очекујемо још шире прелажење. Положај Нијемаца је у цијелој земљи врло тежак. Њихове снаге, које се из Грчке и Албаније повлаче преко Македоније и Србије, дјеломично су дезорганизоване. Због разорених пруга, углавном се служе цестима. Очекује се и даље повлачење ка сјеверу. Од свих јединица тражити максимално развијање иницијативе и офанзивног полета, све јаче уништавање комуникација, заузимање важних чворова, градова и других упоришта. Од вас тражимо да не дозволите Нијемцима да се организовано повуку и изнесу оружје из наше земље.«¹⁹⁹ Она је упућена »на знање и равнање« свим штабовима јединица у саставу 29. дивизије. Штаб Дивизије у обавјештењу потчињеним јединицама о депеши Врховног штаба НОВ и ПОЈ наглашава:

»Свим силама и средствима настојати да се непријатељу нанесу велики губици и да му се не дозволи организовано повлачење. Развити код свих јединица офанзивни полет и не дозвољавати непријатељу мирно борављење на појединим мјестима. Нарочиту офанзивност развити против домаћих издајника у циљу потпуног уништења.«²⁰⁰

Септембра 1944. батаљони 12. бригаде били су релативно добро попуњени. Имали су наоружање са јаком ватреном моћи, а могла се добити, по потреби, и подршка артиљерије, па чак и тенкова и оклопних возила, јер је 29. дивизија имала у своме саставу сопствени артиљеријски дивизион,²⁰¹ а под својом командом и дио 1. тенковске бригаде НОВЈ, која се послвије ослобођења Дубровника и јадранске обале искрчала и ушла једним дијелом у састав 29. дивизије. Санитетска служба била је успјешно реорганизована и располагала је најнужнијим квалификованим кадром. Санитетски материјал није више представљао проблем као некад, пошто су јединице 29. дивизије у борбама, а посебно освајањем градова, дошле до знатних количина не само санитетског материјала, него и разне опреме без које хируршки захвати и интервенције нису могли бити успјешни. Осим тога, дио помоћи у санитетском материјалу слали су савезници, а најтежи рањеници и болесници могли су, у случају

Архив VII, рег. бр. 2-7, к. 1144/П: Извјештај штаба 12. херцеговачке бригаде од 2. новембра 1944. Штабу 29. дивизије.

¹⁹⁸ Зборник НОР-а, том IV, књ. 29, док. 92; Обавјештење Штаба 29. дивизије од 20. септембра 1944. потчињеним јединицама, о депеши Врховног штаба НОВ и ПОЈ о општој ситуацији у земљи и даљим задацима.

²⁰⁰ Исто.

²⁰¹ Зборник НОР-а, том IV, књ. 30, док. 31; Наредба Штаба 29. дивизије од 9. октобра 1944. за формирање артиљеријског дивизиона.

потребе, да буду евакуисани авионима и бродовима у савезничке болнице у Италији. Ријечју, постојали су сви нужни услови да се у потпуности спроведе наређење Штаба 29. дивизије од 17. септембра о формирању бригадних болница и бригадних батаљонских превејалишта.²⁰² Мада се рањеним и болесним борцима посвећивала потребна иажња и давала свака предност, тек тада су били остварени услови да се, кад је ријеч о рањеним и болесним борцима, на вријеме и ефикасно реагује. Поред болнице, која је увијек постојала при Штабу 29. дивизије, постојале су и бригадне болнице, као и покретне хируршке екипе. Формирана је и тзв. евакуацијска болница, која се налазила у близини импровизованог аеродрома у близини села Самобора у Гатачком пољу, у коју су се тешки рањеници обично одмах упућивали ради даље евакуације авионом у неку од савезничких болница у Италији. Ту је био први аеродром, тачније прво авионско узлетиште у Херцеговини, које је оспособљено 6. септембра 1944. године. Први пут помиње се у извјештају помоћника начелника Штаба 29. дивизије, од 9. септембра, у вези са евакуацијом око 200 рањеника из 6. пролетерске дивизије »Никола Тесла«, 29. дивизије НОВЈ, Дивизије »Гарибалди« и 12. ударног корпуса НОВЈ. Ти су се рањеници 7. септембра нашли у рејону Гацка, да би одатле били евакуисани у Италију. О томе се у поменутом извјештају, између осталог, каже:

»Наши рањеници и болесници, као и рањеници и болесници Приморске ударне групе, стигли су и сви се налазе у близини аеродрома. Стигли су сви остали који путују у Италију . . . Аеродром је припремљен, дрва донсена и све спремно за транспортовање рањеника и рад на аеродрому. Потребно је палити око 40 ватри. Људства за рад на аеродрому има врло мало, иако сам покупио сво људство Команде подручја, Команде мјеста и Окружног комитета. Ако буде аеродром стално у Гацку и авиони се спуштали, потребно је најмање држати 150 људи и да на тај начин рад успјешно функционише.«²⁰³

Тешке борбе на »зеленој линији« јужно од Мостара и Широког Бријега

Послије ослобођења Читлука и разбијања противнапада усташа, 1. и 2. новембра 1944, с намјером да поврате Читлук и изгубљене положаје око њега, 12. бригада је избила на линију Черин-Блатница-Стражница (к. 448) - Добро Село-Слипчићи. Био је то дио тзв. »зелене линије« (»Нше §гип«), како је њемачка команда назвала своју главну линију одбране установљену ради обезбјеђења јужног бока групе армија »Е«, која се преко Сарајева и Брода повлачила на сјевер, те ради евентуалног прихватања 21. њемачког армијског брдског корпуса у случају да се успије пробити преко Никшића и Херцеговине према Мостару. »Зелена линија« њемачке одбране ишла је почетком новембра 1944. године од Книна, преко Мостара, на Вишеград, па одатле низ Дрину на сјевер, а Книн и Мостар били су њени главни одбрамбени бастioni. На дијелу »зелене линије« око Мостара, рејони Широког Бријега и Невесиња били су по-

²⁰² Зборник НОР-а, том IV, књ. 29, док. 85; Наређење Штаба 29. дивизије од 17. септембра 1944. штабовима потчињених јединица за формирање бригадних болница и бригадних и батаљонских превејалишта.

²⁰³ Зборник НОР-а, том IV, књ. 29, док. 53; Извјештај помоћника начелника Штаба 29. дивизије од 9. септембра 1944. Штабу дивизије о ситуацији на просторији Гацко-Кула Фазлагих

четком новембра 1944. два истурена утврђена и добро брањена бочна бастiona, који су затварали прилазе Мостару и које је, макар један по један, требало савладати прије директног напада на Мостар.

Почетком новембра 1944. године пред 12. бригадом у ширем рејону Широког Бријега стајале су јаке легионарско-усташке снаге. Били су то слиједећи дијелови легионарске 369. пјешадијске дивизије: 2. батаљон 369. пјешадијског пука, 369. извиђачки батаљон, 369. пољски допунски батаљон, 4. дивизион 369. артиљеријског пука, 1. вод 1. батерије и цијела друга батерија 369. противтенковског дивизиона, а од половине новембра борбена група »Болман« (остаци 370. пјешадијског пука, односно 1. и 3. батаљон тог пука) која је на тај сектор пристигла са невестињског сектора. Поред ових јединица, на сектору Широког Бријега налазиле су се двије бојне 9. усташког стајаћег дјелатног здруга. Према тим јаким легионарско-усташким снагама стајала су само три батаљона 12. бригаде (4. батаљон налазио се у дивизијској резерви око Требиња). Бригада се на свом десном крилу према Неретви ослањала на 13. херцеговачку бригаду, која је после ослобођења Почитеља избила на линију Врањевићи-Губавица, док се на лијевом крилу, на положајима Хамзићи-Космај, налазио Западнохерцеговачки НОП одред који је на том простору држао везу са Групом јужнодалматинских НОП одреда, који су држали линију Расно-Лединац-Мамићи-Подкрај, као и са 13. далматинском бригадом 9. ударне дивизије. Та бригада је, после ослобођења Имотског, 28. октобра, задржана у Имотском, док су се двије остале бригаде 9. дивизије налазиле даље према западу.

Јединице 13. далматинске бригаде ослободиле су 2. новембра Посушје, из којег су се истог дана према Мостару извукли дијелови 738. пука 118. ловачке дивизије заједно са дијеловима 6. здруга. На тај начин, након ослобођења Имотског и Посушја, 9. ударној дивизији преостајало је још ослобођење Дувна. Дувно је имало важно мјесто у систему њемачко-усташке одбране дуж »зелене линије« између Мостара и Книна. Првих дана новембра 1944. године Дувно је било једино преостало непријатељско упориште на »зеленој линији« између Мостара и Книна, поставши тиме једина сигурнија веза између непријатељевих снага које су се повлачиле долином Неретве и оних које су се повлачиле преко Книна. Осим тога, непријатељ је, с обзиром на географски положај Дувна и јачину борбене групе која се налазила у Дувну (2. батаљон 369. пука 369. дивизије, 3. батаљон 738. пука и дијелови 2. дивизиона 668. артиљеријског пука 118. ловачке дивизије и двије батерије 622. артиљеријског дивизиона), могао одатле да интервенише према Мостару и према Книну. Зато су њемачке и усташке снаге на сваки начин настојале да задрже Дувно, што су успјевале до 15. новембра. Тога дана једна борбена група напустила је Дувно и Посушје, а у Дувно су ушли дијелови 4. бригаде 9. ударне дивизије.

Снаге 12. бригаде, заједно са 13. бригадом 9. ударне дивизије, нису биле довољне ни по броју нити по наоружању да успјешно и брзо наставе са даљим потискивањем непријатеља према његовим утврђеним положајима у ужој зони одбране Широког Бријега. Зато су борбе у првој половини новембра 1944, односно до доласка 10. херцеговачке бригаде на овај простор, биле, у суштини, дефанзивног карактера, без обзира на привид офанзивности који им је даван. На линији Черин-Блатница-Стражница-Добро Село-Слипчићи 12. бригада је остала до 9. новембра,

одбијајући са успјехом све покушаје надмоћнијег непријатеља. Трећи новембар је прошао без борбе, што је искоришћено за одмор и рад са борцима.

Једна група легионара, у јачини од око 300 војника, напала је 4. новембра положаје 12. бригаде на правцу Стражница-Добро Село-Слипчићи.²⁰⁴⁾ Непријатељ је противнападом натјеран у бјекство, тако да није успио да евакуише погинуле (нађено је 14 погинулих војника и 2 официра). У Бригади су погинула 2 борца, а међу четворицом рањених био је и Војо Курилић, замјеник команданта 2. батаљона. Заплијењен је пушкомитраљез »шарац«, машинка, 9 иушака, 4.000 метака и друга војна опрема. Слиједећег дана, легионарско-усташка колона јачине 600-700 војника обновила је у јутарњим сатима напад на положаје бригаде, фронтом од села Баћевића до Сретнице. У нападу су учествовала и 3 тенка, док је артиљерија из Улога и Јасенице пружала интензивну подршку колони која је нападала. Борба је трајала од првих послеподневних сати, кад су дијелови 12. бригаде прешли у противнапад, разбили непријатељеву формацију и натјерали га у бјекство према аеродрому и Јасеницама и даље према Мостару. Гоњење непријатеља и чишћење терена потрајало је до у ноћ. Нађено је 40 погинулих легионара и усташа, међу којима и један официр. Заплијењен је пушкомитраљез »шарац«, 10 пушака, неисправна радио-станица, машинка, нешто пушчане муниције и друга ситна војна опрема. У Бригади су погинула два борца а 12 је рањено, углавном лакше. Међу рањенима био је и Данило Ненадић, замјеник команданта 3. батаљона.

Пошто је 12. бригада и даље дејствовала само са три батаљона, ишчекивао се долазак 10. херцеговачке бригаде чији је 4. батаљон стигао већ 4. новембра на просторију коју је држала 12. бригада и, до доласка главнине 10. бригаде, био привремено стављен под команду Штаба 12. бригаде. На положајима 12. бригаде 6. и 7. новембра није било борби. Једино је извиђачки вод 12. бригаде, са једним водом 4. батаљона 10. бригаде, напао 8. новембра усташе у селу Јаре и Кљенак. Убијене су 3 усташе, док бригаде нису имале губитака.^{1,5)} У 14 сати 9. новембра стигла је главнина 10. бригаде, чији су батаљони преузели положаје које је држала 12. бригада, па се 12. бригада истог дана помјерила западније, прешавши на сектор Широког Бријега. Приликом рокаде, 12. бригада се на линији Јаре-Полугрно-Дужице сукобила са усташама. Убијено је 6 усташа и заплијењено нешто муниције. У 12. бригади 2 борца су рањена. Тако су се три батаљона 12. бригаде нашли 10. новембра на положају Узарићи-Полугрно-Осоје-Мамићи. На десном боку према Мостару налазила се 10. херцеговачка бригада, а лијево, даље на запад, 12. бригада је држала везу са јединицама 9. ударне дивизије.

У релацији Штаба 12. бригаде о раду и операцијама Бригаде у новембру 1944. године каже се, између осталог:

»Бројност батаљона била је просјечно по 190 бораца. Сваки батаљон је имао по један тешки и један лаки бацач са ограниченим бројем мина и по једну тешку 'бреду' са довољно муниције. Осим тога,

²⁰⁴⁾ Архив VII, рег. бр. 9/61-10, к. 1151/11; Операцијеки дневник Штаба 12. херцеговачке бригаде за новембар 1944.

²⁰⁵⁾ Архив VII, рег. бр. 6-7; Извјештај Штаба 12. херцеговачке бригаде од 6. новембра 1944. Штабу 29. дивизије.

сваки батаљон је имао просјечно по 17 пушкомитраљеза разног типа, а половина од тога енглеских. Пушку је имао сваки борац, већим дијелом 7,9 мм. Муниције за оружје калибра 7,9 мм имали смо ограничени број и само поред штедње је дотицала, снабдјевајући се њоме заробљавањем од непријатеља. Енглеске муниције имали смо увијек у довољној количини и снабдјевани смо од Дивизије. Са ручним бомбама средње смо стајали.»²⁰⁶

У истој релацији Штаб 12. бригаде дао је и оцјену борбеног морала својих јединица:

»Морал бораца је на висини, а борбеност у приличној мјери смањена ради великог прилива нових бораца, а одашиљања старих у друге јединице. У посљедње вријеме стари борци, уколико их још има, само су руководиоци. Стари руководиоци или су премјештени или постављени на више положаје тако да је руководећи кадар у Бригади потпуно подмлађен, још довољно неискусан, несналажљив, омладински и ради тога без довољно ауторитета. Ово све у толикој мјери утиче на ударност Бригаде тако да, иако појачана бројчано, сада је 50% мање способна извршавати задатке у поређењу са ранијом њеном способности. Борбена вјештина младих бораца је слаба те ово, поред слабих успјеха, доводи до већих рањавања што свакако негативно утиче на морал и борбеност.»²⁰⁷

То је значило да је Бригада по први пут била озбиљније суочена са непријатељем који је своју линију одбране штитио низом утврђених положаја, што је представљало основну потешкоћу подмлађеног и добрим дијелом неискусног борачког састава Бригаде. Надмоћност непријатеља, бројчана и у наоружању, још је више отежавала услове под којима је требало да ратује Бригада.

Долазак 10. херцеговачке бригаде значио је појачање ударних могућности јединица које су се налазиле на простору између Широког Бријега и Мостара, чиме су обавезе 12. бригаде постале знатно мање. Штаб 12. бригаде је желио да искористи ту повољну ситуацију. Намјера је била да са своја три батаљона и Западнохерцеговачким НОП одредом, који се налазио под командом Штаба 12. бригаде, концентрично нападне и разбије најприје спољну одбрану Широког Бријега, а затим одбрану и у самом мјесту и тако ликвидира то јако њемачко-усташко упориште. Дванаеста бригада је 11. новембра напала непријатеља на линији Кочерин-Широки Бријег-Узарићи. Кочерин и Узарићи су истог дана ослобођени, а запосједнут је мост на Угровачи. Напад на Широки Бријег није успио, јер систем одбране и утврђења није могао да буде пробијен и савладан без употребе артиљерије. У борби је убијено 20 усташа, а Бригада је имала 2 погинула и 10 рањених. Заплијењен је митраљез »брета«, 2 пушкомитраљеза и 1.000 метака. Борба око Широког Бријега настављена је 12. новембра, а истог дана увече поновљен је директан напад на Широки Бријег, али и овог пута без успјеха. Непријатељева одбрана искористила је тенкове који су, заједно са око 1.000 легионара, 12. новембра пристигли из Мостара. И тада су усташе имале знатне губитке - 22 погинула и више рањених. Бригада је изгубила 3 борца, а 12 је рањено. Међу рање-

²⁰⁶) Зборник НОР-а, том IV, кн>. 31. док. 16; Релација Штаба 12. херцеговачке бригаде о борбама у новембру 1944.

²⁰⁷) Исто.

нима био је и Спасо Беловић, командант 1. батаљона. Користећи јака појачања, која је у људству и материјалу добио у току 12. новембра, као у ноћи 12/13. новембра, непријатељ је успио да се 13. новембра у јутарњим сатима јачим снагама пробије из Широког Бријега у Кочерин. Истовремено је и једна група пристигла у село Добрковиће, дејствујући као десна побочница главнини која се друмом из Широког Бријега пробила у Кочерин. Продор легионарско-усташке групе и око 1.000 војника са неколико тенкова и оклопних кола у Кочерин и избијање десне побочнице непријатеља у Добрковиће довели су до раздвајања јединица 12. бригаде, које су се налазиле сјеверно од друма Широки Бријег-Кочерин, од њене главнине која се налазила јужно од поменутог друма и Широког Бријега. Сјеверно од друма Широки Бријег-Кочерин налазили су се 4. батаљон 10. херцеговачке бригаде и Западнохерцеговачки НОП одред. На јужној страни друма била су ангажована два батаљона 12. бригаде, док се њен 3. батаљон налазио у бригадној резерви. Да би спријечено даље продирање, непријатеља из Кочерина, Штаб 12. бригаде убацио је у борбу свој 3. батаљон из резерве, али ни његово ангажовање није зауставило непријатеља. Активно учешће локалне усташке милиције, као и мјештана, против јединица 12. бригаде, такође су у великој мјери отежавали исход борбе. Одсјечени 4. батаљон 10. бригаде и Западнохерцеговачки НОП одред, изложени жестоком усташком нападу, успјели су се пробити на јужну страну друма Широки Бријег-Кочерин, при чему је 4. батаљон прошао без губитака, али је зато одред имао знатних губитака. Једна његова чета била је одсјечена од главнине и разбијена. Ни њемачко-усташка посада у Широком Бријегу није мировала, него је продрла према Мокром и Узарићима. Задржавајући непрекидно офанзивну иницијативу, дијелови 12. бригаде су у ноћи 13. новембра поновно напали Широки Бријег, али ни тада напад није успио. Губици непријатеља били су прилични - убијено је 20 усташа, уз знатнији број рањених. Дванаеста бригада имала је 4 погинула борца и седам је рањено.

Четрнаестог новембра легионарско-усташке колоне наставиле су покрет комуникацијом Мостар-Широки Бријег, продужујући из Широког Бријега према Кочерину и Посушју. Не располажући потребним информацијама, Штаб 12. бригаде није првих дана знао тачне разлоге тог ужурбаног кретања непријатељевих снага. Убрзо је постало јасно да су сви ти покрети непријатеља и његова крајња одлучност да задржи слободан пролаз том комуникацијом били у функцији прихватања њемачко-усташке групе из Дувна и обезбјеђења њеног повлачења комуникацијом Дувно-Посушје-Кочерин према Широком Бријегу и Мостару. Управо због тога јака легионарска колона (око 1.000 војника, 150 камиона и 8 тенкова) требало је по сваку цијену да пробије, 13. новембра, у Кочерин, па затим, остављајући дио снага у Кочерину, да продужи према Посушју. У Посушју је требало да се састане са јаком колоном која је 15. новембра требало да извуче из Дувна и да овлада Посушјем, да би одатле, заједно са колоном која им је из Кочерина стигла у сусрет, кренули према Широком Бријегу и даље према Мостару. За успјешно извршење тог плана, непријатељ је морао претходно да осигура не само проходност комуникације од Посушја преко Кочерина до Широког Бријега, него и да чврсто држи Широки Бријег, своје веома важно упориште и кључ одбране комуникације Широки Бријег-Мостар. Бригада се 14. новембра налазила на простору Медовићи-Дужице-Осоје-Јаворник-

Узарићи. гдје је држала положаје с јужне стране цесте Широки Бријег-Кочерин. Одатле је узнемиравала непријатеља који се кретао комуникацијом Широки Бријег-Кочерин, али у току тог дана није предузимала ништа против посаде у Широком Бријегу. Непријатељ је, са своје стране, покушао напад према Мокром, али га је 2. батаљон 12. бригаде одбацио, уз губитке од 5 погинулих и више рањених. У 2. батаљону један борац је погинуо, а два су рањена. У ствари, закључено од 20. новембра непријатељ је, без обзира на губитке, упорно настојао да офанзивним акцијама предухитри нападе 12. бригаде и на тај начин је држи даље од комуникације којом је требало да се извуку снаге које су се повукле из Дувна и оне које су им ишле у сусрет ради прихвата. Штаб Бригаде је то уочио, настојећи да непријатељу нанесе што веће губитке у људству. Рокирајући се нешто јужније од Широког Бријега, 12. бригада се 15. новембра нашла на линији Медовићи-Дужице-Јаворник-Узарићи, гдје је, с једне стране, могла успјешније да дочека напад из Широког Бријега а, с друге, да и сама угрози непријатеља у Широком Бријегу. На лијевој крилу Бригаде налазио се Западнохерцеговачки НОП одред, који је контролисао простор према Кочерину. Непријатељ је и 15. новембра из Широког Бријега напао положаје Бригаде, али је противнападом одбачен, уз губитке од 6 убијених и више рањених, док су у Бригади 3 борца погинула, а 5 је рањено.²⁰⁸ Будућа да су борци због вишедневних борби били преморени, Штаб Бригаде је своје јединице поново незнатно рокирао, поставивши их на линију Медовићи-Осоје-Мокро-Узарићи, с тим што су батаљони били смјештени у селима Медовићи, Дужице, Черигај, Турчиновићи и Узарићи. Тим рокирањем унеколико је умањен притисак непријатеља из Широког Бријега, а борци су добили мало времена да предахну. Зато 16. новембра Бригада није имала посебних борби, које ни непријатељ није почињао, мада је једна засједа 3. батаљона изнад моста на Угровачи убила три, а ранила десет легионара. Тог дана једна група усташа, који су се крили око својих кућа на простору Хамзићи-Бухово, сачекала је једну колону бригадне коморе на пола пута између Хамзића и Бухова. Радило се о колони која је из Бухова, у којем се налазио Штаб 12. бригаде, послата у Черин да прихвати материјал који је преко 10. херцеговачке бригаде послат за потребе 12. бригаде. Колона се састојала од 35 товарних грла, са исто толико коњоводаца, а водио ју је Саво Слијепчевић, интендант 12. бригаде. Као обезбјеђење, колону је пратило 25 бораца. Са колоном се из Штаба 10. бригаде кретао и Саво Чоловић, шеф 2. одсјека (обавјештајног) 29. дивизије, који је службено био у обиласку бригада. У једном тренутку Саво Чоловић и Саво Слијепчевић су се одвојили 100-200 метара испред колоне и пролазећи поред зида-међе налетили на усташку засједу, која је са удаљености од неколико метара отворила ватру на њих. Од првих метака погинуо је Саво Чоловић из села Крекавице, Невесиње, док је Саво Слијепчевић из села Самобора, Гацко био смртно рањен и након два сата умро. Засједа је послије првих испавених метака побјегла с лица мјеста.²¹⁴ Извиђачки вод Бригаде и његов командир Александар Зеленовић Саша, на свој захтјев кренули су у потрагу за убицама и послије два дана привели

²⁰⁸ Архив VII, рег. бр. 12-7, к. 1144/П; Извјештај Штаба 12. херцеговачке бригаде од 16. новембра 1944. Штабу 29. ударне дивизије.

²⁰⁹ Архив VII, рег. бр. 15-7, к. 1144/И и рег. бр. 16-7, к. 1144/Н; Извјештај Штаба 12. херцеговачке бригаде од 17. и 18. новембра 1944. Штабу 29. дивизије.

тројицу. На саслушању пред војним судом Бригаде они су признали злочин и били осуђени на смрт стријељањем. За умјешност вођења акције и изванредну храброст Штаб 12. бригаде посебно је похвалио извиђачки вод и његовог командира.

Тај случај био је непосредан повод да Штаб 29. ударне дивизије, 17. новембра, свим потчињеним штабовима изда посебно наређење у вези спровођења мјера борбеног обезбјеђења.²¹⁰ Штаб 29. дивизије имао је већ од раније неколико случајева неправилног или никаквог обезбјеђења у својим јединицама, »због чега је у посљедње вријеме дошло до немилих догађаја«. Истичући случајеве који су се десили у 11, 12. и 14. бригади, Штаб Дивизије је информисао да ће »одређена комисија испитати горе наведене случајеве и, ако буде кривице до руководиоца, узети их на законску одговорност«. Утврђујући и конкретно наређујући чега се све у вези са обезбјеђењем убудуће морају придржавати сви штабови и командни састави јединица 29. дивизије, Штаб Дивизије је посебно наглашавао да се непријатељу не смије дозволити да користи фактор изненађења и да »обезбиједити се правилно значи не дозволити изненађење, а кад нас непријатељ не изненади не може нас никад ни потући, јер ако је ситуација за пријем борбе неповољна, ми се можемо извући из непријатељског додира а ако нас непријатељ изненади, он је већ постигао више од 70% успеха јер нам је наметнуо борбу под нама неповољним условима, а за њега повољним. Дакле, једном ријечју, *»не дозволити изненађење значи не бити никад потучен«*. (Подвучено у тексту цитираног наређења Штаба 29. дивизије - прим. аутора).

У јутро 17. новембра њемачке јединице почеле су са жестоким нападом из Кочерина и од моста на Угровачи на лијево крило 12. бригаде, настојећи на сваки начин да одбаце њене јединице што јужније од комуникације Кочерин-Широки Бријег и тиме осигурају безбједније извлачење својих јединица, које су се преко Посушја и Кочерина повлачиле према Широком Бријегу и Мостару. У нападу је учествовало око 800 војника, који су дјеломично припадали борбеној групи »Болман« (»Vol-Iшапк«), која је управо пристигла у рејон Лисе-Широки Бријег-Кочерин. Ту групу сачињавали су 1. и 3. батаљон 370. пјешадијског пука легионарске 369. пјешадијске дивизије, који су се дотле налазили у рејону Невесиња. Нешто прије групе »Болман«, такође из рејона Невесиња, на простор Широког Бријега пребачен је и 369. пољски допунски батаљон исте дивизије, док су са простора Посушје-Кочерин у Невесиње у исто вријеме пребачени 369. пјешадијски пук, без 2. батаљона који је остао на ранијем простору, затим 3. дивизион 369. артиљеријског пука и 1. батаљон 369. противтенковског дивизиона. Непријатељ је у почетку имао успеха и успио чак потиснути јединице 12. бригаде са њених првих положаја, али је крајем дана противнападом разбијен и натјеран у бјекство дијелом у Кочерин, а дијелом у Широки Бријег. На попришту борбе пронађено је 30 погинулих, али се на основу великог броја носила могло закључити да је непријатељ морао имати далеко веће губитке, нарочито у рањенима. У Бригади су тог дана погинула 2 борца, 9 је лакше рањено, а један је нестао.²¹¹

²¹⁰ Зборник НОР-а, том IV, књ. 30, док. 79; Наређење Штаба 29. дивизије од 17. септембра 1944. штабовима потчињених јединица за спровођење мјера борбеног обезбјеђења у јединицама дивизије.

²¹¹ Архив VII, рег. бр. 16-7, к. 1144/Н и напомена бр. 1; Извјештај Штаба 12. херцеговачке бригаде од 18. новембра 1944. Штабу 29. дивизије.

И следећа три дана непријатељ је упорно настављао са нападима, успијевајући да стално одржи проходном комуникацију Посушје-Кочерин-Широки Бријег и даље према Мостару. Чим је 20. новембра увече завршено извлачење и прихватање борбене групе из Дувна, не само да су престале офанзивне акције непријатеља, него је његова активност сведена само на најнужнија извиђања и обезбјеђење својих посада у Широком Бријегу, Кнежпољу и другим упориштима дуж друма Широки Бријег-Мостар. У оквиру тих мјера непријатељ је 18. новембра напао 1. батаљон Бригаде према Узарићима, али је одбијен. У исто вријеме, на другој страни, 3. батаљон је напао комуникацију Широки Бријег-Кочерин. У тим борбама 1. батаљон је убио тројицу, а 3. батаљон четворицу непријатељевих војника, а рањен је само један борац Бригаде. Олакшање за 12. бригаду било је избијање 13. бригаде 9. ударне дивизије, која је најприје ушла у Дувно, затим у Посушје и на крају, 20. новембра, у Кочерин, гдје је оставила један свој батаљон ради затварања правца од Широког Бријега, док је остале батаљоне смјестила на сектору Груда ради одмора. Са 13. бригадом 9. дивизије 12. бригада је успоставила везу већ 18. новембра, настојећи да са њом координира акције.²¹²⁾ Олакшавајући напад 13. бригаде 9. дивизије на Кочерин и његово поновно ослобођење, 12. бригада је 19. новембра обновила притисак према Широком Бријегу и друму Широки Бријег-Кочерин. Без властитих губитака, она је тог дана убила 6 непријатељевих војника. Посљењи дан офанзивних акција непријатеља био је 20. новембар. Тог дана непријатељ је са простора Широког Бријега јаким снагама напао 12. бригаду дуж линије одбране, концентришући главни удар према селима Узарићи и Турчиновићи, гдје су га дочекали 1. и 2. батаљон. Непријатељ је у почетку успио да потисне јединице Бригаде са њених првих положаја, али се противнападом 1. и 2. батаљона дао у бјекство, оставивши за собом 40 мртвих, док је рањенике успио да евакуише. И два батаљона Бригаде претрпјела су знатне губитке - 5 бораца је погинуло, а 15 рањено.

Пошто се 21. новембра непријатељ задовољио да само артиљеријом туче положаје 12. бригаде, не предузимајући никакав напад, и пошто се 13. бригада 9. дивизије рокирала на простор Кочерин-Груде, Штаб 12. бригаде је, ради одмора својих јединица и њихове припреме за нове акције, рокирао своје батаљоне мало уназад од раније линије, на правац Јаре-Маркушићи-Полугрно-Черигај-Дужице, држећи везу са 13. бригадом 9. дивизије на свом лијевом, а са 10. херцеговачком бригадом на свом десном крилу.²¹³⁾ На тој линији 12. бригада је остала ради одмора од 21. до 27. новембра. Ту су се јединице нашле довољно удаљење од фронта да избјегну свакодневно узнемиравање од стране непријатеља, али и довољно близу да могу брзо прећи у акцију. Штаб Бригаде је и даље био свјестан да је ликвидација упоришта Широки Бријег грви услов за даљи прогон непријатеља. Зато је Штаб 12. бригаде сматрао да треба »што прије ликвидирати Широки Бријег« и да би зато требало тенкове и топове концентрисати у Имотском и одатле их користити. Штаб Бригаде је, такође, већ од почетка имао у виду заједничку акцију 12. бригаде са јединицама 9. ударне дивизије, чија се 13. бригада налазила на простору

²¹²⁾ Архив VII, рег. бр. 19-7, к. 1144/П; Извјештај Штаба 12. херцеговачке бригаде од 20. новембра 1944. Штабу 29. дивизије.

²¹³⁾ Архив VII, рег. бр. 22-7, к. 1144/П; Извјештај Штаба 12. херцеговачке бригаде од 23. новембра 1944. Штабу 29. дивизије.

Груде-Кочерин. У том смислу Штаб 12. бригаде изнио је Штабу 29. дивизије конкретан предлог о нападу на Широки Бријег.

Иако су, као што је већ поменуто, дани од 21. до 27. новембра прошли без покрета и борби и са обе се стране свели само на извиђања, ипак је ту и тамо долазило до мањих чарки патрола. У таквом једном сукобу код села Турчиновића убијено је 8 непријатељевих војника. Извиђања и информације којима је Штаб Бригаде располагао указивале су да непријатељ, након извлачења своје борбене групе из Дувна, смањује ефективне на простору Широког Бријега. У самом Широком Бријегу 26. новембра налазили су се: 1. батаљон 6. усташког здруга, са командом здруга и 3. батаљон 9. здруга, као и 1. дивизион њемачког 649. пука обалске артиљерије и морнарички пјешадијски батаљон »Вахтел« (»Л^асћ^е!«). Будући да није располагао свим информацијама, Штаб 12. бригаде није знао да се све те јединице налазе у Широком Бријегу, прецизније, није знао да се у Широком Бријегу налазе 1. батаљон 6. усташког здруга и морнарички пјешадијски батаљон »Вахтел«. Тај мањак информација довео је до нереалне процјене ситуације и могућности напада на Широки Бријег, као и његове одбране. Сматрајући да је њемачко-усташка посада у Широком Бријегу и по људству и по наоружању знатно слабија него што је стварно била, пребрзо се дошло до закључка да је сазрио тренутак за коначну ликвидацију тог важног непријатељског упоришта.

Заповијешћу од 20. новембра 1944. године, која је давала глобалну слику војне ситуације у Херцеговини, Штаб 29. ударне дивизије подсетио је све своје јединице на суштину основног задатка, утврђујући истовремено свакој од њих и конкретну улогу у постизању основног циља. ' Подвлачећи да је »задатак наше дивизије у оваквој ситуацији да са главнином својих снага уништава непријатељске снаге у котлини Неретве, на простору среза Невесиње и на комуникацији Мостар-Широки Бријег-Кочерин, да у повољном моменту овлада Мостаром и Невесињем и настави гоњење непријатеља, да врши разбијање преосталих четничко-усташких групаца, да врши мобилизацију и успоставу народне власти у појединим предјелима«, Штаб 29. дивизије наредио је 12. бригади да остане на ранијој просторији Широког Бријега, »са задатком офанзивног дејства у правцу Широког Бријега«. Не прецизирајући још датум директног напада на Широки Бријег, Штаб 29. дивизије наредио је Штабу 1. тенковске бригаде НОВЈ да пошаље по један вод тенкова (3 тенка) и блинди (3 блинде) ради подршке 12. бригади у њеном евентуалном нападу на Широки Бријег. То је, свакако, био један од предуслова за предузимање ефикасног напада на Широки Бријег, али није био и једини. Други предуслов, слање артиљерије, није остварен, што се касније осветило приликом неуспјешног напада на Широки Бријег. Наиме, без артиљерије се ништа није могло учинити у ликвидацији окупаторско-усташког упоришта у Широком Бријегу. Могућности слања артиљерије су постојале, јер је већ од раније постојао Артиљеријски дивизион 29. ударне дивизије, а од 2. новембра 1944. под командом Штаба 29. дивизије привремено се налазио и 1. брдски моторизовани артиљеријски дивизион

²¹⁴⁾ Зборник НОР-а, том, IV, кн: 30, док. 102; Заповијест Штаба 29. дивизије од 20. новембра 1944. штабовима јединица за дејства у котлини Неретве и у захвату комуникације Мостар-Широки Бријег-Кочерин.

са 8 оруђа, 22 ципа, 20 камиона и 222 борца и старјешине.²¹⁵⁾ Питање артиљерије изазвало је међу борцима 12. бригаде низ прича и коментара на које је увјерљив одговор и објашњење било тешко дати. Штаб 12. бригаде је то на одређен начин и сам примијетио, констатујући »да је Бригади била придодата артиљерија, мишљења смо да би непријатељ претрпио још веће губитке, а наши успјеси били још већи и значајнији. Ово нарочито у односу на Широки Бријег. И код бораца постоји питање зашто нам се не прида артиљерија, кад знају да са истом располажемо.«²¹⁶⁾

Штаб 12. бригаде и Штаб 13. бригаде 9. ударне дивизије договорили су се да заједнички напад на упориште Широки Бријег отпочну у ноћи 27. новембра. Заповијест за напад потписао је нови командант 12. бригаде Љубо Миљановић,²¹⁷⁾ јер је Милинко Окиљевић, дотадашњи командант 12. бригаде, кренуо 26. новембра »на војне науке у СССР«. У нападу су учествовала два батаљона 13. бригаде 9. ударне дивизије (трећи батаљон те бригаде био је у бригадној резерви), сва три батаљона 12. бригаде, 4. батаљон 10. херцеговачке бригаде, који се налазио под командом Штаба 12. бригаде и Западнохерцеговачки НОП одред. Батаљони 13. бригаде 9. ударне дивизије напали су са сјеверне стране комуникације правцем Добрковићи-Циганско Брдо-Широки Бријег (1. батаљон) и правцем Доњи Дубрковићи-Оклај-Широки Бријег (3. батаљон), држећи свој 2. батаљон у бригадној резерви у селу Јозићи. Батаљони 12. бригаде нападали су правцима Черигај-Завозник-Широки Бријег (4. батаљон 10. бригаде); Медићи-Јелинак па једном четом десно Црибиновићи, а другом четом лијево самостан и утврђења око њега, гдје је требало да се повеже са 4. батаљоном 10. бригаде (2. батаљон); Шкегри-Турчиновићи-Десна њива-Ловрићи-мост код Узарића (3. батаљон), с тим што је једна његова чета требало да продужи у правцу Стражница (к. 362) - Пошта-Лисе и да се на свом лијевом крилу повеже са 2. батаљоном 12. бригаде; Јаре-Турчиновићи-Кунића Махала (1. батаљон). Западнохерцеговачки НОП одред имао је задатак да затвори правац према Ракитном и тако заштити леђа 13. бригаде 9. дивизије. Први батаљон 12. бригаде требало је потом да се смјести у села Мусе и Кунића Махала и ту остане као бригадна резерва, док је 3. батаљон са својом главнином (двје чете), морао да држи мост у Узарићима, с тим да га не прелази све док непријатељ не напусти Широки Бријег и не крене према Мостару. Двје чете 3. батаљона требало је да пређу мост код Узарића и да се муњевито баце непријатељу за леђа и потјерају га према Мостару. На десном крилу, према Мостару, главнина 10. бригаде имала је задатак да нападом на Јасеницу и Варду веже непријатељеве снаге и онемогући им да притекну у помоћ посади у Широком Бријегу.

Напад на Широки Бријег је према плану почео 27. новембра у 22 сата.^{218>} Њемачко-усташка посада у Широком Бријегу и око њега пружи-ла је огорчену одбрану. Појас одбране непосредно око Широког Бри-

²¹⁵⁾ Зборник НОР-а, том. IV, кн>. 30, док. 97; Наређење Штаба дивизије од 17. септембра 1944. штабовима потчињених јединица.

^{216>} Зборник НОР-а, том IV, кн. 31, док. 16.

^{217>} Зборник НОР-а, том IV, кн. 30, док. 120; Заповијест Штаба 12 херцеговачке бригаде од 27. новембра 1944. потчињеним јединицама за напад на Широки Бријег.

²¹⁸⁾ Зборник НОР-а, том IV, кн. 30, док. 127; Извјештај Штаба 12. херцеговачке бригаде од 29. новембра 1944. Штабу 29. дивизије о резултатима напада на Широки Бријег.

јега чинио је низ бункера који су били повезани утврђеним кућама и цијелим системом утврђених упоришта, затим густо минирани прилази и подигнуте препреке које је непријатељ покривао ватром из аутоматског оружја, тромблona и лакaх минобацача. Све је то потврдило ранија предвиђања Штаба 12. бригаде да се без употребе артиљерије не може, изузев по цијену великих људских жртава, рачунати на ликвидирање тако утврђеног и упорно брањеног упоришта. На сектору 13. бригаде 9. дивизије њен 1. батаљон је, након жестоке борбе, овладао Циганским Брдом и Оклајем, али 3. батаљон није успио да обави свој задатак, па је Штаб 13. бригаде 9. дивизије морао пред зору 28. новембра да повуче своје јединице на погодније положаје. Ни јединице 12. бригаде нису имале више успјеха, али су имале 3 теже и 20 лакше рањених, највећим дијелом од нагазних мина и бацачке ватре, док су у 4. батаљону 10. бригаде погинула 2, а рањено је 5 бораца.

У свитање 28. новембра батаљони 12. бригаде повукли су се на линију Завозник-Прибиновићи-Узарићи. Штабови обије бригаде одлучили су да 28. новембра увече понове напад, тада уз садејство тенкова и блинди који су 28. новембра имали да стигну из Имотског, преко Кочерина. У току 28. новембра 3. батаљон 12. бригаде јуришем је успио да ликвидира непријатељева упоришта на мосту код Узарића, убивши десетак војника и заплијенивши пушкомитраљез »шарац«, 6 пушака, двоглед, 5.000 метакa и нешто ситне војне опреме. Иначе, у борбама које су вођене 28. новембра по дану Нијемци и усташе имали су 50 мртвих и рањених. Ни поновљени напад на Широки Бријег у ноћи 28/29. новембра није успио. Тог пута у борби је учествовала и једна тенковска група од 3 тенка и 3 блинде 1. тенковске бригаде НОВЈ. Према извјештају Штаба 1. тенковске бригаде њихов напад је услиједио у 22 сата. Услови за напад били су добри јер је сијала мјесечина, а пут подесан за кретање оклопних возила. У првом налету тенкови су избили на раскрсницу Широки Бријег-Самостан, али се први тенк зауставио на десетак метара између раскрснице и кућа, суочивши се са жичаним препрекама и минама. Непријатељ је први отворио ватру из добро комуфлираног противтенковског топа и погодио тенк који је почео да гори. Три члана посаде тенка успјела су да се извуку неозлијеђена, али је возач Хенрик Блазио погинуо, покушавајући да на тенку угаси ватру. Преостала два тенка и три блинде отворили су јаку топовску и митраљеску ватру на непријатељева утврђења, али нису могли ништа више да учине пошто није било пјешадије која би испред тенкова уклонила препреке и искористила предности продора тенкова за властити продор. Нашавши се освјетљени запаљеним тенком и непосредно изложени директној ватри, преостала два тенка су се повукла, а затим, у договору са пјешадијским јединицама, поново ступила у борбу. Ни тада, међутим, није било довољно синхронизације са пјешадијом, поготово јер јединице 12. бригаде нису располагале никаквим искуством борбеног садејства са тенковима, па се напад тенкова и блинди свео само на њихову топовску и митраљеску ватру по непријатељским бункерима и утврђеним упориштима. Тенкови су се око 2 сата ујутро 29. новембра повукли из борбе, док су блинде учествовале у борби до свитања 29. новембра, када је престао напад на Широки Бријег. Ријечју, јединице 12. бригаде нису знале да искористе присуство тенкова који је требало да помогну пјешадији док она осваја положаје, како је то закључио и Штаб 1. тенковске бригаде у извјештају Штабу 29. дивизије:

»Пјешадија посједа, заузима и осваја положаје, а не тенкови који јој само помажу при извршењу тих задатака.«²¹⁹

Послије тог неуспјелог напада на Широки Бријег поново је постављено питање слања артиљерије. Штаб 12. бригае, био је убијеђен да се Широки Бријег може и мора ослободити, али да је за то потребно веће садејство артиљерије.

Након повлачења од Широког Бријега, 12. бригада се 29. новембра помјерила на линију Кленак-падине, изнад Турчиновића-Полугрно-Черигај-Осоје, а 13. бригада 9. дивизије посјела је простор Студенци-Имотски-Груде, оставивши један свој батаљон у Кочерину ради затварања правца од Широког Бријега. Дијелови 1. тенковске бригае вратили су се у Имотски. Непријатељ се и даље држао Широког Бријега, бавећи се оправком и појачањем својих утврђених положаја, копањем ровова, постављањем мина и других препрека. Ради појачања, из Мостара је већ 29. новембра добио 2 тенка и нешто пјешадије са моторним возилима, а 31. новембра пристигло је још око 1.000 легионара са 6 топова. Тако је 1. децембра 1944. године у Широком Бријегу и најближем простору око њега било укупно 2.000 њемачко-усташких војника, са 6 топова, 4. бацача пламена, 2 тенка, 4 противтенковска топа и 2 аутоматска топа, поред лаког наоружања. Изузев патролних извиђања, непријатељ се није појављивао из Широког Бријега, али ни 12. бригада није предузимала офанзивне акције. То стање потрајало је до 14. децембра.

За све вријеме боравка 12. бригае на сектору Широког Бријега, под њеном командом стално се налазио Западнохерцеговачки НОП одред који је учествовао у извршавању дијела задатака који су стајали пред 12. бригадом. У нападу на Широки Бријег, 27. и 28/29. новембра, одред је посљедњи пут учествовао у извршењу борбеног задатка 12. бригаде.

Ношто је наређењем Штаба 29. дивизије од 22. новембра било предвиђено да сваки срез у Херцеговини формира један или више партизанских одреда, јачине од 100-200 бораца, који ће се попуњавати од људства које није физички способно за најтеже напоре, чији је задатак био да маневрише на свом терену, обезбјеђује позадинске установе, врши мобилизацију и слично,²²⁰ Штаб 12. бригае је послје напада на Широки Бријег послао Западнохерцеговачки НОП одред у село Бухово, гдје је требало обавити формирање новог партизанског одреда, у складу са помнутим наређењем Штаба 29. дивизије. У вези са формирањем новог одреда, који је требало да се зове Љубушки партизански одред, Штаб 29. дивизије је 24. новембра издао посебно наређење Штабу 12. бригае, прецизирајући да нови одред треба да броји 100 бораца, који ће бити подијељени у двије чете од по 50 бораца, али да се у њему оставе само они борци »који хоће да извршавају предано своје задатке тј. који хоће да хватају усташке зликовце који се налазе на том терену и који хоће да се боре против непријатеља не бјежећи из борбе«.²²¹ Истим наређењем

²¹⁹> Зборник НОР-а, том IV, књ. 31, док. 20; Извјештај Штаба 1. тенковске бригае НОВЈ од 4. децембра 1944. Штабу 29. дивизије о нападу на Широки Бријег.

²²⁰> Зборник НОР-а, том IV, књ. 30, док. 100; Наређење Штаба 29. дивизије од 22. новембра 1944. дивизијској војној области и штабовима партизанских одреда у вези са радом и задацима одреда.

²²¹> Архив VII, рег. бр. 45-5, к. 1144/1; Наређење Штаба 29. дивизије од 24. новембра 1944. Штабу 12. херцеговачке бригае о формирању Љубушког партизанског одреда.

Штаба 29. дивизије остатак људства Западнохерцеговачког НОП одреда је распоређен у 10. и 12. херцеговачку бригаду, при чему је скренута пажња штабовима обје бригаде да се старају »о његовом уздизању, о подизању борбеног духа и морала и о политичком освјешћавању а нарочито пажњу обратите на развијање идеје братства и јединства«. Тако је 29. новембра 1944. године у селу Бухову, гдје се тог дана налазио Штаб 12. бригаде, формиран Љубушки партизански одред.

Послије помјерања 12. бригаде на линију Кленак-падине изнад праваца Турчиновић-Полугрно-Черигај-Осоје, главни задатак био је да затвара правац Широки Бријег-Љубушки, али и да, зависно од ситуације, дејствује офанзивно према Широком Бријегу, као и да ради на проналажењу и ликвидирању усташких група око Љубушког. Зато је 1. батаљон Бригаде упућен 3. децембра на простор Љубушког,²²² док су се остала два батаљона налазила тог дана у селу Шкегри (2. батаљон) и на простору Јаре-Маркушићи (3. батаљон), док је 4. батаљон 10. бригаде (и даље под командом Штаба 12. бригаде) био на линији село Мокро-Осоје (к. 520). Задатак обезбјеђења Љубушког и гоњења усташких група 1. батаљон је успјешно извршавао, па је тако за четири дана, од 6. до 10. децембра, убио двојицу усташа а заробио 18, заплијенивши пиштољ и 3 пушке. Усташе су припадале групи која је на правац Љубушког убачена из Широког Бријега. Називали су се »ускоцима« и имали задатак да нападају мања одјељења јединица НОВЈ и позадинске политичке раднике који су радили на ослобођеној територији, али исто тако и да врше саботаже, нарочито на комуникацијама. Поред лаког оружја и мина за саботаже, на првом мјесту за рушење мостова, били су снабђени и специјалним дозама отрова који је, уз помоћ мјештана у селима, требало убацивати у војничке казане с храном. Захваљујући уобичајеној будности јединица 12. бригаде, а поготово послје добијених података о задацима и намјерама тих »ускока«, није дошло ни до једног случаја тровања. Неколико дана касније, 15. и 16. децембра, 1. батаљон је ликвидирао још четворицу усташа, а пет је заробио, али је при том и сам изгубио једног борца. Тих дана у 1. батаљон пријавило се десетак омладинаца-мјештана од 17 до 19 година, који су жељели да ступе у Батаљон. Примљени су са доста резерве и неповјерења што је резултирало из дотадашњег негативног односа локалног становништва према НОБ-у и јединицама НОВЈ. Сумњало се чак у добру намјеру тих добровољаца, па су сви заједно распоређени у исту чету 1. батаљона, како би се се њима могло скупно и лакше радити, али и да би се над њима лакше осигурао надзор. Послије прелаза Бригаде на сектор Невесиња, са цијелом групом организовано је и систематски рађено под непосредном контролом политичког комесара и замјеника политичког комесара 1. батаљона, Љубе Семиза и Ибре Елезовића. Ти добровољци показали су се касније као добри и храбри борци, што су потврдили у борбама вођеним у мостарској и сарајевској операцији, као и приликом уништења групације четника Драже Михаиловића.

У првој половини децембра 1944. године непријатељ је извео само једну озбиљнију акцију, када је 14. децембра група од 100 војника покушала да овлада положајима на Черигају, које је држао 4. батаљон 10.

²²² Архив VII, рег. бр. 9/73-10, к. 1151/11; Операцијски дневник Штаба 12. херцеговачке бригаде за децембар 1944.

бригаде. Тај напад непријатеља је одбијен, а 10 непријатељских војника је том приликом рањено. У 4. батаљону 10. бригаде рањен је један борац. Са своје стране, Штаб 12. бригаде није престајао да разматра могућности реализације ранијег плана разбијања њемачко-усташког упоришта у Широком Бријегу. Штаб 12. бригаде је у том смислу координирао своје планове са Штабом 13. бригаде 9. дивизије, па је одлучено да обје бригаде поново нападну на Широки Бријег, али уз синхронизовано садејство артиљерије и тенкова. Штаб 29. дивизије послао је у ту сврху једну батерију брдских топова, која је у Бухово, гдје се налазио Штаб 12. бригаде, стигла 9. децембра. Са нападом се, међутим, морало сачекати, јер је 13. бригада 9. дивизије морала претходно да очисти сектор Посушје-Имотски од усташких банди које су се појавиле у позадини наших јединица. Такође, 13. бригада 9. дивизије није могла добити обећане хаубице, пошто су оне биле хитно потребне јединицама 8. корпуса у борби сјеверно од Книна, а ни тенковски батаљон није био тада у Имотском. Штаб 12. бригаде није напуштао првобитну замисао напада на Широки Бријег него је, чак и после сазнања да половином децембра треба да напусти сектор Широког Бријега, 10. децембра предложио Штабу 29. дивизије »да би прије наше смјене са овог сектора требало ликвидирати Широки Бријег и да то изведемо у садејству са оном бригадом која нас има смијенити. Наше је мишљење да би приликом таквог (тог) напада на Широки Бријег требале садејствовати и остале наше бригаде у нападу од Невесиња до Мостара. Убијеђени смо да би тако, уз садејство јаке артиљерије као и тенкова и блинди, могли ликвидирати ово непријатељско упориште.«²²³¹ У међувремену је Штаб 12. бригаде добио обавјештење да ће јединице 8. корпуса, у чијем је саставу била и 9. ударна дивизија са својом 13. бригадом, половином децембра 1944. смијенити 12. бригаду на простору Широког Бријега. Са саопштењем је стигла и заповијест Штаба 29. дивизије, од 9. децембра 1944, по којој је 12. бригада²²⁴⁾ требало да врати 4. батаљон 10. бригаде у састав матичне бригаде и да се затим пребаци преко Неретве код Житомислића или Чапљине и крене на сектор Невесиња, гдје је требало да запосједне простор Биоград-Удрежње.²²⁵⁾ Смјена јединица 12. бригаде на сектору Широког Бријега обављена је 17. децембра. Пошто су јединице 13. бригаде 9. дивизије смијениле 12. бригаду, она је 17. децембра извршила покрет свих својих дијелова и исте вечери заноћила на простору Требижат-Међугорје, одакле је 18. децембра наставила пребацивање правцем Међугорје-Чапљина до Домановића. У Стоцу је 12. бригада била 19. децембра, 20. децембра у Берковићима, да би 21. децембра преко Дабра, стигла у село Биоград. Извиђачки вод Бригаде напао је истог дана једну групу легионара код Миљевца, убио и ранио неколико, а заробио тројицу.

²²³¹ Архив VII, рег. бр. 13-8, к. 1144/П; Извјештај Штаба 12. херцеговачке бригаде од 10. децембра 1944. Штабу 29. дивизије и Архив VII, рег. бр. 17-8, к. 1144/П, Извјештај Штаба 12. херцеговачке бригаде од 12. децембра 1944. Штабу 29. дивизије.

²²⁴⁾ Зборник НОР-а, том IV, књ. 31, док. 36; Заповијест Штаба 29. дивизије од 9. децембра 1944. штабовима потчињених јединица за блокаду непријатељских снага на простору Невесиње-котлина Неретве-Широки Бријег и уништење четника на сектору Калиновик-Фоча.

²²⁵⁾ Зборник НОР-а, том IV, књ. 31, док. 77; Заповијест Штаба 29. дивизије од 19. децембра 1944. штабовима потчињених јединица за дејства на простору Фоче, Калиновика, Невесиња и Мостара.

Иако су на простору Широког Бријега борбе биле скоро свакодневне, а услови живота и рада врло тешки, јер се са бројно недовољним снагама покривао широки простор чије је становништво тада било највећим дијелом непријатељски расположено, 12. бригада је, поред свог основног задатка, живјела и активни политички и културно-просвјетни живот. Рад партијских и скојевских организација редовно је текао. Одржавани су четни састанци бораца ради васпитно-теоријског уздицања, како се у то вријеме називао сваки политички рад који је на првом мјесту био срачунат да борце информише и упозна са најважнијим политичким догађајима и у свијету и у Југославији.

На тим састанцима прорађивани су чланци из листа »Нова Југославија« и друге партизанске штампе, на првом мјесту оне која је излазила у Херцеговини (»Слобода«, »Млада Херцеговина«) и била доступна благовремено и у довољном броју примјерака свим јединицама 29. дивизије. Поред информисања и објашњавања о најактуелнијим догађајима у свијету и у нас, рађено је на систематском упознавању и тумачењу одлука II засједања АВНОЈ-а, декларације председника Националног комитета ослобођења Југославије и последњем позиву припадницима квислиншких формација да се прикључе НОВЈ, Московској конференцији Стаљин-Черчил о послеријатном уређењу Европе, као и споразуму Тито-Шубашић о формирању јединствене југословенске владе. Од посебног значаја било је питање амнестије ранијих припадника четничких, домобранских и сличних формација, који су били присилно мобилисани или су ступили у њих због опортунизма, страха или неког другог разлога. Правилном образложењу амнестије посвећивана је пажња не само у јединицама Бригаде него и на терену, јер је у појединим мјестима и срединама у Херцеговини, нарочито онима које су од почетка НОБ-а биле симпатизери или њени учесници и помагачи, често је било отпора да се тако брзо и лако прашта онима који су се краће или дуже вријеме борили против НОВЈ, па макар на то били и присиљени. Поводом годишњице октобарске револуције, као и раније у свим јединицама Бригаде, одржане су пригодне конференције са основном темом о том великом историјском датуму и преломници у борби за социјализам у свијету. Упознавање нових бораца, а нарочито оних који су у Бригаду ступили из разних квислиншких формација гдје су били изложени сваковрсној пропаганди против народноослободилачке борбе и антихитлеровска коалиције, са историјатом и циљевима народноослободилачке борбе и њихово превазпитавање систематски се и свакодневно водило на четним конференцијама. Моторну снагу цијелом раду давали су, поред политичких и партијских руководиљаца у четама, батаљонима и Бригади, и сви борци чланови Комунистичке партије или СКОЈ-а.²²⁶⁾ Пошто је у новембру 1944. године била прва годишњица од формирања 12. херцеговачке бригаде, на састанцима партијских организација и актива Скоја резимиран је једногодишњи пут Бригаде, њени успјеси и пропусти. У Бухову је 22. новембра одржано друго савјетовање свих руководиљаца Скоја у Бригади, којем нису присуствовали једино представници Скоја 4. батаљона, који се и даље налазио под директном командом Штаба 29. дивизије и био дивизијска резерва. Савјетовању су присуствовали и представници политич-

²²⁶⁾ Архив VII, рег. бр. 33-7, к. 1151/Н; Извјештај политичког комесара 12. херцеговачке бригаде од 5. децембра 1944. политичком комесару 29. дивизије.

ког одјељења 29. дивизије, као и политички комесар и замјеник политичког комесара 12. бригаде. Поред реферата и дискусије о политичкој и војној ситуацији у свијету и у земљи, на савјетовању је размотрен и оцијењен једногодишњи рад и актуелно стање организације Скоја у Бригади. Истакнуто је да је организација Скоја увијек била истински руководица омладине у Бригади и да је служила примјером, нарочито у борбеном погледу, у свим борцима, на првом мјесту младима и онима који су тек ступили у њене јединице. На савјетовању је констатовано, с поносом, да је у годину дана, колико је Бригада постојала, организација Скоја примила у своје редове 474 омладинаца и омладинки, од којих је 161 примљен у Комунистичку партију. С дужним поштовањем одата је пошта 54 чланова Скоја, који су у једногодишњем периоду пали смрћу хероја.²²⁷⁾

И поред интензивног политичког рада, за кратко вријеме није се могло брзо и успјешно превазићи све оно што је са собом носио велики прилив нових бораца. Бројно стање бригада 29. дивизије било је скоро утростручено, а нови борци, већином мобилисани из редова квислинга, били су по војном искуству и политичкој свијести далеко испод нивоа старих бораца Бригаде, а уз то под утицајем негативног што су донијели из својих ранијих средина. Све се то одражавало на опште стање у Бригади, а самим тим и на њену борбеност и дисциплину, насједање, па понекад и ширење непријатељске пропаганде, подривање братства и јединства међу борцима и у народу и томе слично. Пошто су то, у мањој или већој мјери, били проблеми у свим бригадама 29. дивизије, партијске организације посвећивале су им пуну пажњу, па су чак у бригадама одржана и посебна партијска савјетовања, уз ангажовање свих чланова Партије и Скоја, како би се ти недостаци што брже отклонили. Требало је, како је на тим савјетовањима закључено, утростручити сваки рад, на првом мјесту политички, јер су и јединице биле бројчано утростручене. То није ишло лако јер су руководства јединица 29. дивизије, па самим тим и 12. бригаде, била веома подмлађена и због тога без довољно искуства и ауторитета. Штаб 12. бригаде о томе каже:

»Премјештање или рањавање старијих руководица довели су до тога да је цијели руководећи кадар у толикој мјери подмлађен да се осјећа несигурност и несналажљивост у руковођењу, нарочито код команди чета. Бригади би било потребно да се извјесно вријеме не узимају руководиоци тако да се иста учврсти и среди. Највећи проблем у Бригади сада је попуњавање и оспособљавање нижих руководица, десетара и водника. Ради честих борби и ширине фронта који се држи, нема могућности да се са људством ради што је неопходно ако се узме у обзир подмлађени кадар и борци од којих више од једне трећине или није уопће служило војску или не зна уопће шта значи борба.«

За 12. бригаду ситуација је била још тежа јер је у новембру 1944. године дјеловала у западној Херцеговини, у крају у којем јединице НОВЈ раније никада нису стварно боравиле и у којем је кроз све вријеме рата

²²⁷⁾ Архив ЦК СК БиХ; Циркуларно писмо бригадног комитета СКОЈ-а 12. херцеговачке бригаде од 24. новембра 1944. свим руководиоцима СКОЈ-а у Бригади.

непријатељска пропаганда била непрекидна и врло јака. Превазилажење наслијеђеног ишло је врло тешко и споро. У извјештају Штаба Бригаде, од 10. децембра, поред осталог се, каже:

»Политичко стање у овим крајевима готово не можемо рећи да се поправило. Иако се народ привикао на нашу војску и нема више оне застрашености, што је резултат нашег опхођења, ипак је у суштини задржао свој непријатељски став. Групице банди протурају се из Широког Бријега са циљем пропаганде и шпијунаже, а народ још увијек то помаже. Одбори наоко изгледају привржени, али је то само у толикој (оној) мјери колико је потребно да заштите себе и село од евентуалних репресалија у вези са дјеловањем банди. О мобилизацији се уопште не може говорити, а ако до кога дођемо, то је само присилно и првом приликом побјегне.«

Проблем дезертерства у 12. бригади није раније постављен јер су такви случајеви били сасвим спорадични, али је тај проблем у новембру и децембру 1944. године одједном постао акутан. За вријеме боравка Бригаде у западној Херцеговини, у новембру, било је 12 случајева дезертерства, о чему Штаб 12. бригаде у релацији о борбама у новембру 1944. каже:

»У посљедње вријеме појавило се дезертерство нових бораца који су мобилисани из четничких редова. Таквих је дезертирало дванаест. Мобилизација на овим теренима иде слабо, а успјело се мобилисати мали број Срба који овдје нема много . . .«

У тих 12 случајева дезертерства урачунато је и 5 случајева до којих је дошло непосредно послје неуспјелог напада Бригаде на Широки Бријег, 27. новембра. О томе Штаб 12. бригаде, у извјештају од 29. новембра Штабу 29. дивизије, наводи:

»Ради губитака које смо имали у досадашњим борбама око Широког Бријега осјећа се код бораца нека несигурност и страх. Двадесет и осмог навече дезертирало је 5 бораца из нашег '2' и то четворица из Симијова и Врањске, а један из Прибиловаца. Опет су отпочеле посјете борцима од стране њихових фамилија, нарочито оних из бивших чисто четничких села, а исти имају и пропуснице од одбора. Мишљења смо да треба скренути пажњу позадинским властима да не издају проиуснице у циљу посјете борцима јер се показало да ови посјетиоци наговарају борце на бјекство из војске било из којих разлога.«

Број дезертера је порастао након повратка Бригаде из западне Херцеговине, јер су могућности биле повољније и са више изгледа на повратак у родни крај. О томе Штаб 12. бригаде у релацији о дејствима у децембру 1944. године каже:

»Појава дезертерства постала је проблем послје одласка Бригаде из западне Херцеговине . . . У току мјесеца децембра дезертирало је укупно 48 бораца, већином оних који су мобилисани за вријеме боравка Бригаде на простору Билећа-Требиње-Дубровник. Карактеристично је да је највећи број дезертера, нарочито у посљедње вријеме, са простора Требињска шума-Цивар-Требињска површ,

међу којим је било чак и организатора. . . Велика хладноћа, слаба исхрана, слаба одјећа, у ствари, по нашем мишљењу су непосредни узроци дезертерства, док су главни узроци непријатељска пропаганда и кукавичлук.»²²⁸

Долазак Бригаде на подручје Невесиња и борбе на том простору

Доласком 12. бригаде на сектор Невесиња, 21. децембра 1944. године, требало је да се реализује ранија идеја Штаба 29. ударне дивизије о стварању маневарске групе која би, према потреби, могла слободније да се користи и у маневру и у нападу на непријатеља. У том смислу Штаб 29. дивизије рачунао је и са 10. бригадом, уколико буде могуће да се и она из западне Херцеговине пребаци на лијеву обалу Неретве. Њу су на десној обали Неретве смијениле јединице 8. ударног корпуса, тако да је и она 26. децембра стигла на простор Јасена-Рабина-Клепетуша и преузела контролу комуникације Невесиње-Мостар.²²⁹ У вријеме доласка 12. бригаде на невестињски простор дио јединица 29. дивизије био је супротстављен непријатељу на ширем фронту, од Невесиња до Широког Бријега, док је други дио тих јединица маневрисао на сектору Коњичке жупе и према Фочи, са задатком разбијања четника и милиције.

Стигавши на простор Биоград-Удрежње, 12. бригада је 21. децембра смијенила Невесињски партизански батаљон и запосјела линију Мукињица-Билек-Бабја глава. На лијевом крилу наслањала се на 13. херцеговачку бригаду, која се налазила на простору Рабина-Врањевићи-Губавица, а на десном се везала са дијеловима 2. бригаде дивизије НОВЈ »Гарибалди«, која је била под командом Штаба 11. херцеговачке бригаде на простору Бијеља-Постољани-Крекови-Кифино Село, као и својим 4. батаљоном који је дотле био издвојен из њеног састава и налазио се у дивизијској резерви.²³⁰ Задатак тог батаљона био је да затвара правац од Невесиња према Гацку. Батаљон је смјештен у село Хрупјела код Требиња. Његови непосредни задаци били су разбијање и гоњење четничких групица и шкрипара, који су се кретали или крили на простору планине Илије, Видуше и Ситнице и повремено нападали органе народне власти, мање групе бораца и курире. У једној таквој акцији 4. батаљон је извео препад на групу четничког зликовца Саве Ковача, који се крио у планини Видуши. У препад убијен Илија Ујдур, а тешко рањен Јефто Кашиковић који је, не желећи да жив падне у руке борцима НОВЈ, извршио самоубиство, али је Сава Ковач успио да умакне. Обојица убијених четника били су познати четнички кољачи и припадали »црној

²²⁸ Зборник НОР-а, том. IV, књ. 32, док. 8; Релација Штаба 12. херцеговачке бригаде од 1. јануара 1945. Штабу 29. дивизије о дејствима у децембру 1944. на простору Широког Бријега и Невесиња.

²²⁹ Зборник НОР, том. IV, књ. 32, док. 23; Релација Штаба 10. херцеговачке бригаде од 4. јануара 1945. Штабу 29. дивизије о дејствима децембра 1944.

²³⁰ Као што је већ речено, послје ослобођења Дубровника 4. батаљон 12. бригаде није кренуо са главнином, него је као дивизијска резерва упућен у Требиње. Зборник НОР-а, том IV, књ. 30, док. 45. Заповијест Штаба 29. дивизије од 20. октобра 1944. штабовима потчињених јединица за разбијање офанзивних дејстава према бокототурској и долини Неретве.

тројци« Саве Ковача, која је била етрах и трепет за народ Љубомира и околних села. У брлогу, гдје су се четници крили, нађена су два руксак са опремом, 2 пушке, 2 пиштоља и 2 каме. Послије крстарења по дијеловима ослобођене територије, 4. батаљон вратио се у своје боравиште у селу Хрупјела. Када се 28. новембра у близини села Баљци код Билеће појавила група од око 100 добро наоружаних четника са Радославом Унковићем, Штаб 29. дивизије послао је 4. батаљон да их разбије. Батаљон је задатак са успјехом обавио, протјеравши групу у планину Сомина. У тој борби убијено је 6 четника, а заробљен Марко Поповић, командант из Гацка. У међувремену, док се 4. батаљон налазио одвојен од матичне бригаде, дошло је до промјена у командном саставу. Војин Вујовић, командант 4. батаљона, отишао је 4. децембра за замјеника команданта 11. херцеговачке бригаде, а за команданта Батаљона дошао је Борко Чавалуга, раније командир 1. чете у истом батаљону. Из Требиња је 4. батаљон у децембру 1944. пребачен у Дубраве, са задатком да Бригади народне одбране за Херцеговину помогне у чишћењу терена од остатака усташких и четничких одметничких група и појединаца.²³¹

Четврти батаљон 12. бригаде је 10. децембра из Дубрава пребачен на сектор Невесиња и стављен под команду Штаба 11. херцеговачке бригаде. Док се Батаљон налазио на том простору, у његовој 2. чети откривена је група четнички настројених бораца, који су крајем 1944. мобилисани са простора Требиње и који су раније, углавном, припадали четничким формацијама. У групи су била 22 завјереника који су намјеравали да ликвидирају команду чете, а по могућности и Штаб 4. батаљона, па затим да се поново прикључе четницима. На челу групе били су Јово Бркан, Голуб Вучковић и Рајко Мискин. Војни суд 29. дивизије осудио је поменути тројицу на смрт стријељањем, а остали су кажњени на казну тешког присилног рада од 5 до 20 година.²³²

На простору Невесиња 12. бригада је остала до 30. јануара 1945. године, дјелујући скоро мјесец и по дана потпуно дефанзивно. Основни задатак био јој је да затвара правац Невесиње-Трусина и прикупља податке о непријатељу и његовим снагама у Невесињу и на комуникацији Невесиње-Мостар, с тим да се, ако се за то створе услови, укључи у напад на Невесиње.²³³

До краја децембра 1944. године у саставу легионарско-усташке посаде у Невесињу налазили су се 369. пјешадијски пук и извиђачки батаљон 369. пјешадијске дивизије, 2. дивизион 369. артиљеријског пука, 1. чета (без једног вода) 369. противколског дивизиона, једна чета 369. пионир-

²³¹> Бригада народне одбране за Херцеговину формирана је 5, 6. и 7. децембра 1944. Она је по свом формирању имала у саставу пет батаљона са око 1.200 бораца и старјешина. Јануара 1945. године бригада је ушла у састав новоформиране Босанско-херцеговачке дивизије Корпуса народне одбране Југославије, као њена 3. бригада. Језгро Бригаде народне одбране за Херцеговину био је Батаљон народне заштите за Херцеговину, који је по наређењу Штаба 29. дивизије формиран 24. септембра 1944. и звао се 1. херцеговачки батаљон народне заштите. Приликом формирања, у Бригаду народне одбране за Херцеговину ушли су Билећки, Требињски, Столачки, Гатачки, Невесињски, Љубињски, Чапљински и Љубушки партизански одред.

Зборник НОР-а, том IV, књ. 31, док. 5; Наређење Штаба 29. дивизије од 1. децембра 1944. за формирање Бригаде народне одбране за Херцеговину.

²³²) Мило Батинић. *Партизански одред »Мило Попара« - 4. батаљон 12. херцеговачке НОУ бригаде* (у рукопису).

²³³) Зборник НОР-а, том. IV, књ. 32, док. 8; Релација Штаба 12. херцеговачке бригаде од 1. јануара 1945. Штабу 29. дивизије о дејствима Бригаде децембра 1944.

ског батаљона и 3. батаљон 738. пука њемачке 118. дивизије. Из тог састава повучен је 26. децембра 3. батаљон 738. пука њемачке 118. дивизије и упућен у састав свог пук^а у рејону Сарајева, док је почетком јануара 1945. у Невесиње стигао њемачки 1001. тврђавски пјешадијски батаљон који је ушао у састав 369. пјешадијског пука као његов 3. батаљон. Поред тих непријатељевих снага, у Невесињу су се од децембра 1944. до јануара 1945. године налазили и дијелови 9. усташко-домобранске горске дивизије. Као што се види, непријатељева посада у Невесињу била је у децембру 1944. и јануару 1945. године врло јака и требало је на првом мјесту да послужи за заштиту овог важног дијела окупаторске одбране пред Мостаром.

Иако је скоро мјесец и по дана, односно од 21. децембра 1944. до 30. јануара 1945. године, 12. бригада у основи имала дефанзивне задатке, све вријеме водила је борбу са непријатељем. Испадима према 12. бригади, као и осталим јединицама²⁹ дивизије које су се налазиле на простору Невесиња, непријатељ је настојао да одржи пролазном и осигура комуникацију Невесиње-Мостар, али и да се дочепа хране у селима око Невесиња. Њемачке јединице су то радиле по скоро устаљеном шаблону. Знали су да мјештани у селима око Невесиња ноћу припремају храну за своје породице, пеку хљеб, кувају кромпир, припремају млијеко и друго, да би у зору истјерали стоку из обора и штала и склонили је ван села, заједно са припремљеном храном. Управо у тим раним јутарњим сатима њемачки војници упадали су у села и пљачкали све до чега су од хране могли да дођу, односећи често и недопечен хљеб са огњишта, вреле кромпире из казана и друго. На такве поступке непријатеља, јединице 12. бригаде одговарале су сачекивањем у засједи, нарочито кад се радило о пљачкању села или тактичким помјерањем са својих положаја и упуштањем непријатеља у своје положаје, да би га затим изненадним нападом потјерали у Невесиње. На тај начин Штаб Бригаде успијевао је да избјегне артиљеријску ватру непријатеља и да са мање губитака извршава основни задатак блокирања непријатеља у гарнизону у Невесињу. Тако су дијелови 2. батаљона дочекали, 22. децембра, код села Миљевац једно одјељење и разбили га, нанијевши му губитке у мртвим и рањеним, које су успјели да евакуишу у Невесиње. У нападу је тешко рањен један борац 2. батаљона, који је доцније умро. Бригада је истог дана ухватила везу са својим 4. батаљоном, који се већ од 12. децембра налазио на линији Кифино Село-Братач, са задатком затварања правца од Невесиња према Гацку.

Након мирног 23. децембра, око 300 њемачких војника нападо је 24. децембра положаје 12. бригаде на правцу Бабја глава-Билек, али су противнападом одбијени. Погинуо је један борац Бригаде, а два су лакше рањена. Непријатељ је такође имао губитака, које је успио да евакуише. Обновљен напад на Бригаду, 25. децембра,²³⁴ био је тада у функцији обезбјеђења несметаног пролаза колоне легионара од око 600 војника, 150 кола и 6 камиона из Невесиња у Мостар. Са око 500 војника непријатељ је из Невесиња почео напад 25. децембра у 8 сати ујутро. Тежиште

²³⁴ > Архив VII, рег. бр. 30-8, к. 1144/Н; Извјештај Штаба 12. херцеговачке бригаде од 26. децембра 1944. Штабу 29. дивизије.

напада било је на правцу Билек-Симов гроб-Вилењак-Мукињица. Непријатељ је у почетку успио да овлада тим правцем, али су јединице 12. бригаде, уз садејство 4. батаљона 13. бригаде, послје скоро цјелодневне борбе успјеле да поврате изгубљене положаје на Билеку и Симовом гробу, док је 3. батаљон 12. бригаде у ноћи 25/26. децембра збацио непријатеља и са Вилењака и Мукињице.

Обављајући задатак извиђања и прикупљања података о непријатељу, извиђачки вод 12. бригаде се 26. децембра прије свитања нашао у Батковићима, селу у непосредној близини Невесиња. У саставу извиђачког вода било је и неколико бораца из Батковића, који су одлично познавали терен. Док су се приближавали селу извиђачи су примјетили да у неколико кућа горе свјетилке и чуо се жамор. Били су то непријатељеви војници који су тог јутра дошли да прије свитања опљачкају храну. Пред једном кућом било је неколико јахаћих коња. Извиђачи су одмах сковали план - најприје опколити куће, а онда исценирати пуцњаву у селу. Чувши пуцњеве, пљачкаши су пожурили да што прије напусте куће, али их је на излазу дочекала ватра. Убијена су шесторица и заплијењена 2 јахаћа коња, неколико пушака, 2 двогледа и нешто личне опреме коју су у бјегству оставили или побацали. Да није било мрака број убијених био би сигурно далеко већи. Извиђачи нису имали губитака.

Нови напад непријатеља из Невесиња предузет је 27. децембра. Око 500 њемачких војника и усташа кренуло је према селу Оцак и успјело у почетку да овлада Бабјом главом, алу су противнападом одбачени. Поред већег броја рањених, било је и погинулих, док су у Бригади лакше рањена 4 бораца. Сљедећег дана непријатељ је опет кренуо на напад,²³⁵ овог пута на положаје Мукињица-Билек, али је и тај напад, без обзира на жестину, био узалудан. Имао је 10 погинулих, које није стигао да евакуише, док је рањене успјео да спаси. Бригада је имала једног погинулог и три лакше рањена борца. Ни посљедњи дани децембра 1944. године нису се много разликовали од претходних. Бригада је била на истим положајима - 29. децембра није било борби, али су 30. и 31. децембра вођене мање борбе код Жиљева. У та два дана погинуо је један, а рањена су четири борца Бригаде.

У децембру 1944. године 12. бригада је »под својом командом имала 4 батаљона са просјечно по 200 бораца«, који су били »наоружани са по једним тешким бацачем, по једним или два лака бацача, са по једном или двије 'бреде', просјечно са по 18 пушкомитраљеза од којих је готово половина енглеских«. Осим приштапских јединица и санитета, Бригада је имала и Извиђачки вод од 20 бораца. Муниције углавном није недостајало, али је, за разлику од енглеске муниције које је било у довољној количини, недостајало домаће, односно калибра 7,9 мм, до које се највећим дијелом долазило заплијеном од непријатеља. Пошто је снабдјевање намирницама било регулисано на основу утврђених таблица, а храна се добијала преко народноослободилачких одбора, који су скоро свуда функционисали, осјећао се недостатак хране поготово кад

²³⁵) Архив VII, рег. бр 9/73-10, к. 1151/11, Операцијски дневник Штаба 12. херцеговачке бригаде за децембар 1944.

се има у виду да се радило с младим људима који су у тешким условима ниских температура стално били изложени великим напорима. То стање је отежавао и недостатак одговарајуће одјеће и обуће за зимске услове покрета и борбе. На тај проблем Штаб 12. бригаде скренуо је пажњу Штабу 29. дивизије у извјештају од 26. децембра, истичући да би »с обзиром да су наступили хладни дани било потребно да нам се додијели бар 200 шињела. Првенствено у шињелима оскудијева наш '4', а по осталим батаљонима сви нови борци који су нам дошли врло слабо одјевени. Стога би било неопходно да добијемо нешто и друге одјећне опреме. Разумљиво је да је и ова хладноћа један од разлога дезертерства поред кукавичлука и непријатељске пропаганде коју убацују појединци који су раније били у четничким редовима«. Неколико дана доцније Штаб 12. бригаде поново констатује да »велики број бораца нема шињела а исто тако ни топлог веша. Обућа задовољава иако је већим дијелом само од обичне говеђе коже.«²³⁶⁾ И Штаб 29. дивизије, у извјештају Штабу 2. корпуса НОВЈ, такође говори о проблему снабдијевања одјећом и обућом бораца у свим својим јединицама и упозорава да се »наше бригаде налазе на теренима гдје је пао велики снијег и гдје је хладноћа врло велика, а борци су врло слабо одјевени и питање одјеће је један врло важан проблем коме би требало посветити нарочиту пажњу. Са наше стране предузели смо све потребне мјере да се борци снабдију са одјећом, али је ипак немогуће снабдијети све борце са оном опремом која им је потребна за ову зиму и било би добро да ви са ваше стране предузмете код наших савезника потребне мјере за набавку одјећне спреме.¹»

Док се налазила на простору Невесиња, 12. бригада била је увијек спремна на евентуалну брзу акцију ако њемачко-усташка посада покуша да се извуче из Невесиња. У том случају јединице 12. бригаде, саме или у садејству са другим јединицама 29. дивизије, имале су да пређу у напад, ослободе Невесиње и униште непријатеља. Са своје стране, њемачко-усташка посада у Невесињу није ни у јануару 1945. године помишљала на било какву озбиљнију акцију против јединица 29. дивизије, па тако ни 12. бригаде, водећи на првом мјесту рачуна да одбрани и сачува Невесиње и комуникацију Невесиње-Мостар. Зато је непријатељ све учинио да Невесиње претвори у добро утврђени град.²³⁷⁾ Око варошице је изграђен систем бункера повезаних рововима. Сви прилази бункерима и другим важним тачкама одбране били су минирани. Сличан систем одбране Нијемци и усташе имали су на Грепку и у Бишини, посебно значајним упориштима и за одбрану Невесиња и комуникације Невесиње-Мостар. Директан напад и ослобођење тако утврђеног града није долазило у обзир без претходне концентрације властите артиљерије, која би могла надмоћно да одговори непријатељевој артиљерији и помогне у освајању бункера и других утврђења. О томе се у релацији Штаба 12. бригаде, о раду и операцијама у јануару 1945. године, каже:

²³⁶⁾ Зборник НОР-а, том. IV, књ. 32, док. 46; Извјештај Штаба 29. дивизије од 9. јануара 1945. Штабу 2. корпуса НОВЈ о стању и раду јединица.

²³⁷⁾ Исто.

²³⁸⁾ Архив VII, рег. бр. 5-10, к. 1151/11; Релација Штаба 12. херцеговачке бригаде о раду и операцијама Бригаде у јануару 1945.

»У вези са ситуацијом код Невесиња по директивама штаба 29. дивизије створена је одлука да се град одсудно не напада док се не сконцентрише артиљерија . . . Због великог снијега, међутим, није било могуће брзо сконцентрисати јаку артиљерију, те се у овом периоду Невесиње није нападало.²³⁹

У условима у којим је њемачко-усташка одбрана грчевито настојала да, поред Широког Бријега, одржи и Невесиње, као једно од два кључна упоришта у систему одбране Мостара и цијелог тог дијела »зелене линије«, а јединице 29. дивизије без ангажовања снажне артиљеријске подршке нису могле приступити директном нападу и ослобађању града, у јануару 1945. године није ни могло доћи до озбиљнијих бојева. То констатује и Штаб 12. бригаде у једном од својих извјештаја, закључујући:

»Непријатељ вршио мање испаде из града (мисли се на Невесиње - прим. аутора) и то онда када је обезбјеђивао превоз материјала и уопће какве покрете од Мостара према Невесињу и обратно. Непријатељ је такође вршио испаде у Невесињско поље у циљу пљачке. Међутим, наше засједе су га редовито одбацивале назад у град или комуникацију Невесиње-Мостар уз приличне губитке по непријатеља.«²⁴⁰

Ипак, не рачунајући свакодневна препуцавања патрола и осматрача, било је дана у којима су вођене макар краће борбе, до којих је, у принципу, долазило на иницијативу јединица 12. бригаде. Тако је 1. јануара у таквој борби погинуо један борац Бригаде а три су рањена, док је непријатељ своје губитке успио да евакуише. Већ 2. јануара, у сличном ватреном чаркању, непријатељ је имао 6 рањених, док Бригада није имала губитака. Један од испада посаде из Невесиња одбијен је 4. јануара, при чему је у Бригади било лакше рањено 4 борца. Извиђачки вод Бригаде напао је 8. јануара непријатељево одјељење у близини села Батковића и том приликом убио једног а ранио двојицу војника, заплијенивши пушку. У акцији чишћења терена, 12. јануара, у 4. батаљон ступила су двојица шкрипара донијевши са собом 2 пушке и 2 пушкомитраљеа. Исти батаљон је, 13. јануара ухватио четворицу шкрипара са оружјем, 14. јануара још петорицу, а 16. јануара, у борби на простору Зуновина Подграђе, ликвидирао је три четничка зликовца.²⁴¹

Прву акцију против јединица 12. бригаде непријатељ је предузео из Невесиња 22. јануара. Био је то испад једног мањег одјељења, које су код села Жиљево сачекали дијелови 2. батаљона и извиђачки вод Бригаде и натјерали у бјекство у Невесиње. Убијена су два непријатељева војника а 10 је рањено. У јануару 1945. непријатељ је још само 25. јануара извео сличну акцију. Тога дана једна мања група легионара кренула је на Билек, али је одмах потјерана назад. Убијен је један, а рањена су 3 легионара. Посљедњу акцију на сектору Невесиња 12. бригада извела је 28. јануара, када се 3. батаљон, приликом акције рушења телефонске линије између Невесиња и Мостара, сукобио са непријатељевом засједом. Батаљон је имао једног погинулог.²⁴²

²³) Исто.

²⁴⁰) Исто.

²⁴¹) Архив VII, рег. бр. 9/79-10, к. 1151/П; Операцијски дневник Штаба 12. херцеговачке бригаде за јануар 1945.

²⁴²) Исто.

Релативно затишје на дијелу фронта 12. бригаде у јануару 1945. успјешно је искоришћено за интензивнији војно-политички рад и редовније одржавање састанака партијских организација СКОЈ-а. То је омогућило веће ангажовање војних и политичких руководилаца Бригаде на помоћи политичким радницима и органима народне власти на терену на којем се Бригада налазила. Мада знатно повољнији, услови за успјешан и ефикасан рад нису се били сасвим стекли, јер су и даље биле присутне потешкоће са којим се Бригада борила од доласка на простор Невесиња - недостатак одговарајуће исхране у зимским условима неодговарајућа одјећа и обућа (само је половина бораца имала шињеле), дубоки снијег и неповољни услови смјештаја.

Редовније одржавање партијских састанака и састанака актива СКОЈ-а, као и појачани политички рад са цијелокупним саставом Бригаде, успјешно су утицали на јачање одговорности, дисциплине и будности бораца, што је олакшавало војно-политички рад у Бригади. Са бољом организованашћу и редовним теоретским радом са партијским чланством и члановима СКОЈ-а, уз провјеру знања резултати су били бољи. Поред осталог, посебна пажња посвјећена је темама о развитку друштва из уџбеника »Развитак друштва« од Сегала, затим чланцима и материјалима које је издавао Обласни комитет КПЈ за Херцеговину као, на примјер, поједини делови из Стаљинових »Основа лењинизма« (»Партија«, »Класа пролетаријата и партија пролетаријата« и др.), чланци »О кадровима« Георги Димитрова, »Организационо питање« Тита, »Организационо питање« Александра Ранковића и други. За сређивање цијелокупног стања и унапређење рада у партијским организацијама и организацијама СКОЈ-а умногоме су помогла савјетовања, како партијско тако и организације СКОЈ-а у Бригади, као и партијско савјетовање на нивоу 29. дивизије,²⁴³ које је одржано 25. децембра 1944. године. Благовремена и потпуна информисаност бораца о развоју догађаја у свијету, на првом мјесту о успјесима савезничких армија и Црвене армије, као и о сталним пobjедама јединица НОВЈ, јасно су говорили о скором поразу Хитлера и домаћих издајника, указивали на скоро ослобођење Југославије, што је, само по себи, олакшавало политички рад у Бригади и указивало да је коначан слом фашизма само питање дана и да је зато посљедњи тренутак да сви који нису окрвавили руке на страни окупатора и домаћих квислинга ступе у јединице НОВЈ. Упорни покушаји непријатељеве пропаганде, било да је долазила са усташке, четничке или неке треће стране, да се створи неповјерење међу Хрватима и Србима и тиме разбије братство и јединство, које је било основа и гаранција успјеха народноослободилачке борбе, доводили су понекад у недоумицу или сумњу нове борце Бригаде. Сталним политичким радом и објашњавањем правог стања ствари, нарочито у вези са одлукама АВНОЈ-а и ЗАВНОБИХ-а, превазилажене су недоумице и сумње, па су се и нови борци, без обзира на националну и вјерску припадност, збијали око борбе за уништење окупатора и његових помагача и ослобођење домовине. Позитиван утицај и одјек међу новим борцима Хрватима у Бригади, а око стотину их је ушло у састав Бригаде приликом расформирања Западнохерцеговачког НОП одреда, имала је поруку коју су командант и политички комесар 29. дивизије упутили 25. децембра 1944. године борцима католичке вјере. У тој поруци је речено:

²⁴³) Архив ЦК СК БиХ, 4475 (стара сигнатура 95/8447,3485); Записник са партијског савјетовања 29. дивизије од 25. децембра 1944.

»Свим борцима и руководиоцима католичке вјероисповјести честитамо наступајуће празнике. Честитамо их са жељом и увјерењем да ово буду последњи које славите у условима још неослобођене домовине. Честитајући вам празнике, позивамо вас да сложено у братском загрљају са Србима и Муслиманима Херцеговине учините све за што брже ослобођење и обнову наше домовине«.²⁴⁴⁾

Такав позитивни утицај и одјек међу новим борцима Србима имала је и порука Штаба 29. дивизије у вези са православним божићним празницима, у којој се каже:

»Прославити на што свечанији начин Божић. Треба уносити бадњаке, побољшати храну и што више свечаности. Прославу организовати тако да дође до изражаја братимљење, а не неко раздвајање бораца«²⁴⁵⁾

Штаб 29. дивизије телеграмом је честитао божићне празнике »свим борцима и руководиоцима који славе наступајуће празнике«, док је у честитки Штаба 12. бригаде речено: »Већ три Божића славе народи Босне и Херцеговине и цијеле братске Југославије у шумама и планинама, далеко од својих огњишта, далеко од својих милих и драгих, кујући у ватри борбе јединство федералне Босне и Херцеговине и стварајући сретнију заједницу свих наших народа, нове демократске и федеративне Југославије. На прагу четврте године рата улажу се последњи напори слободољубивог човјечанства цијелог свијета против Хитлерове Њемачке која проживљава последње трзаје у својој јазбини. У четвртој години рата и на прагу четвртог Божића наши народи неодољивом снагом чисте и ослобађају своју домовину, улажући све своје снаге и напоре за уништење последњих остатака фашистичких банди и издајника наше братске и слободне домовине. У том духу, на прагу четвртог Божића и великих напора наших народа, којима је и српски народ Херцеговине много допринио кујући то јединство, желимо свим нашим борцима, војним и политичким руководиоцима наше бригаде српскоправославне вјероисповјести пун успјех и честитамо. Нека буде сретан у што бржем уништавању непријатеља и опћег јуриша у изградњи сретније заједнице свих Срба, Хрвата, Словенаца, Црногораца и Македонаца и наше уже заједнице федералне Босне и Херцеговине, заједничке домовине Срба, Хрвата и Муслимана, који у њој живе.«²⁴⁶⁾

Захваљујући интензивном војно-политичком раду, стање се у Бригади почетком 1945. године знатно поправило. Проријеђени су случајеви дезертерства, па је и морал бораца поново био на завидној висини, што се најбоље манифестовало кроз све снажније изражавање жеље бораца да се крене у офанзивне акције и нападне гарнизон у Невесињу.²⁴⁷⁾ Та прилика се врло брзо указала када је Бригада 29. и 30. јануара добила заповијест Штаба 29. дивизије да се хитно пребаци на простор Чапљине ради спријечавања њемачко-усташког продора из Широког Бријега и Мостара на ослобођену територију западне Херцеговине.

²⁴⁴⁾ Архив VII, рег. бр. 7/45-2, к. 1146/1; Радио-телеграм Штаба 29. дивизије од 25. децембра 1944. Штабу 12. херцеговачке бригаде.

²⁴⁵⁾ Архив VII, рег. бр. 9/8-6, к. 1147/1; Радио-телеграм Штаба 29. дивизије од 5. јануара 1945. Штабу 12. херцеговачке бригаде.

²⁴⁶⁾ Архив VII, рег. бр. 9/8-6, Радио-телеграм Штаба 29. дивизије од 7. јануара 1945. Штабу 12. херцеговачке бригаде.

²⁴⁷⁾ Архив VII, рег. бр. 10-2, к. 1146/Н; Извјештај Штаба 12. херцеговачке бригаде од 19. јануара 1945. Штабу 29. дивизије.